

ΤΕΙ ΠΕΙΡΑΙΑ
ΣΧΟΛΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΜΟΝΑΔΩΝ

«ΕΜΕΙΣ» ΚΑΙ «ΟΙ ΑΛΛΟΙ»

ΕΛΛΗΝΕΣ ΚΑΙ ΤΟΥΡΚΟΙ ΤΟ ΕΙΚΟΣΙΕΝΑ ΣΤΑ ΣΧΟΛΙΚΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ
ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ.
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ Γ' ΛΥΚΕΙΟΥ.

[ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ]

ΒΟΝΟΡΤΑ ΕΛΕΝΗ
ΒΟΡΡΕ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ-ΓΕΩΡΓΙΑ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΒΡΕΤΤΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ

[2017]

Πίνακας περιεχομένων

ΕΙΣΑΓΩΓΗ 2

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ 4

A. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: “ΕΘΝΙΚΟΣ ΕΑΥΤΟΣ” ΚΑΙ “ΕΘΝΙΚΟΣ ΑΛΛΟΣ”

1.1 Έθνος και εθνικισμός: ορισμοί και εννοιολογικές αποσαφηνίσεις..... 5

1.2 Ο «εθνικός άλλος» και η διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης..... 14

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η ΕΘΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ Η ΣΦΥΡΗΛΑΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ

2.1 Εθνική Ιστορία και ιστοριογραφία: Από τη συλλογική αφήγηση στη συλλογική ταυτότητα. 16

2.2 Ο ρόλος της ιστοριογραφίας στη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης στο πλαίσιο του νεώτερου και σύγχρονου ελληνικού κράτους..... 24

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΤΟ ΣΧΟΛΙΚΟ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΟ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

3.1 Ο ρόλος του σχολικού εγχειριδίου Ιστορίας στη διαμόρφωση και αναπαραγωγή της εθνικής ταυτότητας και συνείδησης..... 31

3.2. Ιστορική αναδρομή: Το σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας ως επίδικο αντικείμενο 37

B. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ ΣΤΟ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΡΙΤΗΣ ΤΑΞΗΣ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ

4.1 Σκοπός και μεθοδολογία της έρευνας 47

4.2. Έλληνες και Τούρκοι το Εικοσιένα στο σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας της τρίτης τάξης του Γενικού Λυκείου 49

4.2.1. Κατηγοριοποίηση δεδομένων και εικονογράφηση των εμπολέμων 49

4.2.2. Αντιπαράθεση της εικονογραφίας των αντιπάλων με τα πραγματολογικά δεδομένα 74

4.2.2.1. Η περίπτωση του «εθνικού εαυτού» 63

4.2.2.2. Η περίπτωση του «εθνικού άλλου» 74

4.2.2.3. Γενικά χαρακτηριστικά του εγχειριδίου και αφηγηματικές τεχνικές 76

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	81
--------------------	----

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	83
--------------------	----

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ανά χείρας εργασία φιλοδοξεί να διερευνήσει τον τρόπο μέσω του οποίου η σχολική Ιστορία επιχειρεί να εικονογραφήσει τον «εθνικό εαυτό» και τον «εθνικό άλλο». Στην προκειμένη περίπτωση τους Έλληνες και τους Τούρκους εμπολέμους στη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης του 1821 μέσα από το τρέχον εγχειρίδιο Ιστορίας της τρίτης Τάξης του Γενικού Λυκείου.

Η επιλογή αυτής της περιόδου δεν υπήρξε τυχαία. Η περίοδος της ελληνικής επανάστασης, κατά την άποψή μας, αποτελεί την καλύτερη περίπτωση προκειμένου να μελετηθεί μία τέτοιου τύπου εικονογραφία, αφού το αντιθετικό εννοιολογικό σχήμα «*εθνικός εαυτός – εθνικός άλλος*» βρίσκει την πληρέστερη πραγματολογική του διάσταση στο εξίσου ιστορικά αντιθετικό σχήμα «*Έλληνες – Τούρκοι*».

Η συγκεκριμένη επιλογή ωστόσο εμφανίζει κάποιες δυσκολίες. Η σημαντικότερη από αυτές, κατά τη γνώμη μας, συνδέεται με τα κίνητρα του ερευνητή που καταπιάνεται με ένα τέτοιο θέμα, αλλά και με τον τρόπο με τον οποίο ο αναγνώστης της εργασίας θα αποκωδικοποιήσει τα κίνητρα του ερευνητή. Με άλλα λόγια, μια βασική δυσκολία του θέματος σχετίζεται με το γεγονός ότι η ανάλυση του υλικού μπορεί να αποκαλύψει κάποιες διαστάσεις της αποδιδόμενης στον «εθνικό άλλο» χαρακτηρισιολογίας που δεν υποστηρίζονται από τα πραγματολογικά δεδομένα, ενώ την ίδια στιγμή έχουν αποκρυσταλλωθεί στις συλλογικές αναπαραστάσεις των μελών του «εθνικού εαυτού». Πολύ περισσότερο συνδέεται με το γεγονός ότι κάποιες πλευρές της εικονογράφησης του «εθνικού εαυτού» μπορεί να αποδειχθεί ότι είναι πραγματολογικά έωλες, ενώ αποτελούν συστατικά στοιχεία της εθνικής ταυτότητας. Επομένως, μία σημαντική δυσκολία μιας τέτοιας έρευνας είναι ο κίνδυνος ο ερευνητής να βρεθεί αντιμέτωπος με τις αποκρυσταλλωμένες μέσα στη διαχρονία συλλογικές σχηματοποιήσεις τόσο για τον «εθνικό εαυτό», όσο για τον «εθνικό άλλο». Στην προκειμένη μάλιστα περίπτωση ο κίνδυνος είναι ακόμα μεγαλύτερος, δεδομένου ότι οι σχηματοποιήσεις αυτές για τον «εθνικό άλλο», που η συγκεκριμένη έρευνα μελετά, δηλαδή τους Τούρκους, φέρουν στοιχεία αρνητικής συναισθηματικής φόρτισης και μπορούν εύκολα να κινητοποιήσουν μία λανθασμένη αποκωδικοποίηση των κινήτρων του ερευνητή. Σε κάθε περίπτωση πρέπει να τονιστεί ότι στόχος της έρευνας είναι η όσο το δυνατόν συναισθηματικά αποστασιοποιημένη επεξεργασία και ανάλυση του υπό διερεύνηση υλικού και η πεποίθησή μας ότι η επιστημονική έρευνα δεν πρέπει να επιδιώκει ούτε να επιβεβαιώσει, ούτε να απορρίψει τη συναισθηματική διάσταση, θετική ή αρνητική, των στοιχείων της εθνικής ταυτότητας, αλλά να αντιμετωπίζει αυτή τη διάσταση όπως κάθε άλλο αντικείμενο που μελετά, δηλαδή ως ένα υλικό προς διερεύνηση.

Η εργασία χωρίζεται σε δύο μέρη, ένα θεωρητικό και ένα ερευνητικό. Το πρώτο μέρος, που είναι και το θεωρητικό μέρος της εργασίας, αποτελείται από τρία κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο ασχολείται με εννοιολογικούς προσδιορισμούς και αποσαφηνίσεις που αφορούν έννοιες που σχετίζονται με το καθαυτό ερευνητικό μέρος της εργασίας. Έτσι, στο κεφάλαιο αυτό αναφέρονται και αναλύονται οι έννοιες του έθνους, του εθνικισμού, της εθνικής ταυτότητας και συνείδησης, του εθνικού εαυτού, του εθνικού άλλου, ενώ παράλληλα, όπου αυτό είναι δυνατό, αναφέρονται οι κατά καιρούς θεωρητικές προσεγγίσεις που έχουν διατυπωθεί σχετικά με αυτές τις έννοιες.

Το δεύτερο κεφάλαιο πραγματεύεται το ζήτημα της εθνικής ιστοριογραφίας και του ρόλου που αυτή διαδραματίζει στο θέμα του σχηματισμού της εθνικής ταυτότητας και συνείδησης στο πλαίσιο του νεώτερου και σύγχρονου ελληνικού κράτους.

Το τρίτο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στο ζήτημα του σχολικού εγχειριδίου ιστορίας στο μεταπολεμικό ελληνικό κράτος. Στο πλαίσιο αυτού του κεφαλαίου μελετάται ο ρόλος του σχολικού εγχειριδίου Ιστορίας στον τρόπο με τον οποίο σχηματοποιείται και αναπαράγεται η εθνική ταυτότητα και συνείδηση των νέων μελών της κοινωνίας. Παράλληλα γίνεται αναφορά σε δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις, μία κατά τη δεκαετία του '60 και μία πρόσφατη, κατά τις οποίες το σχολικό εγχειρίδιο της Ιστορίας μεταβλήθηκε σε επίδικο αντικείμενο μεταξύ δύο τουλάχιστον αντιπαρατιθέμενων ομάδων με διαφορές ιδεολογικοπολιτικές καταβολές και συμφέροντα.

Το δεύτερο μέρος της εργασίας, που είναι το ερευνητικό μέρος, αποτελείται από ένα κεφάλαιο με έξι επιμέρους ενότητες, στο πλαίσιο των οποίων περιγράφεται και αναλύεται ο τρόπος με τον οποίο οι συγγραφείς του εγχειριδίου εικονογραφούν τους Έλληνες και τους Τούρκους το Εικοσιένα. Στην πρώτη υποενότητα αυτού του τέταρτου κεφαλαίου της εργασίας (4.1) αναφερόμαστε στον σκοπό και στη μεθοδολογία της έρευνας. Στη δεύτερη υποενότητα (4.2.1) γίνεται αναφορά στις κατηγορίες που σχηματίστηκαν από την αποδελτίωση του υπό διερεύνηση υλικού και στα συμπεράσματα που προέκυψαν από την επεξεργασία των κατηγοριών. Στην υποενότητα 4.2.2 αντιπαραθέτουμε τα εμπειρικά δεδομένα της ερευνητικής διαδικασίας και τα συμπεράσματα που προέκυψαν από αυτά με πραγματολογικά στοιχεία για την περίοδο της ελληνικής επανάστασης, τα οποία προέρχονται από τη μελέτη επιστημονικών ιστορικών κειμένων που είχαμε στη διάθεσή μας. Έτσι, την υποενότητα 4.2.2.1 παρουσιάζουμε τα αποτελέσματα αυτής της αντιπαραθέσης αναφορικά με τον εθνικό εαυτό, δηλαδή τους Έλληνες, ενώ στην υποενότητα 4.2.2.2 αναφέρουμε παρόμοια πορίσματα σχετικά με τον εθνικό άλλο, δηλαδή τους Τούρκους. Τέλος στην υποενότητα 4.2.2.3 κάνουμε λόγο για τα γενικά χαρακτηριστικά του βιβλίου Ιστορίας της Τρίτης Λυκείου, αναφερόμενοι επίσης και στις αφηγηματικές τεχνικές που χρησιμοποιούν οι συγγραφείς του. Η εργασία κλείνει με τη διατύπωση των συμπερασμάτων που προέκυψαν και βέβαια την παράθεση της βιβλιογραφίας.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ευχαριστούμε πολύ όσους βοήθησαν και με το δικό τους τρόπο συνέβαλαν στην ολοκλήρωση αυτής της εργασίας.

Ευχαριστούμε τον καθηγητή και επόπτη της εργασίας μας κ. Ιωάννη Βρεττό, ο οποίος αποτέλεσε πολύτιμο σύμβουλο για μας με την επιστημονική καθοδήγηση που μας παρείχε, τόσο κατά τη διάρκεια της εκπόνησης της διπλωματικής εργασίας, όσο και κατά τη διάρκεια των μεταπτυχιακών μας σπουδών.

Επιθυμούμε να ευχαριστήσουμε από καρδιάς ιδιαίτερος τους δικούς μας ανθρώπους κατά τη διάρκεια των σπουδών μας για την κατανόηση και συμπαράστασή τους, χωρίς την οποία η ολοκλήρωση αυτού του Μεταπτυχιακού δεν θα ήταν εφικτή.

**BONOPTA ELENH
BORPE AIKATERINH- ΓΕΩΡΓΙΑ**

A. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: “ΕΘΝΙΚΟΣ ΕΑΥΤΟΣ” ΚΑΙ “ΕΘΝΙΚΟΣ ΑΛΛΟΣ”

1.1 Έθνος και εθνικισμός: ορισμοί και εννοιολογικές αποσαφηνίσεις

Οι όροι “εθνική ιστορία ή ιστοριογραφία”, «εθνικός εαυτός» και «εθνικός άλλος», «εθνική ταυτότητα», εκ των πραγμάτων προϋποθέτουν την έννοια του «έθνους». Όμως, όπως κάθε άλλη έννοια, έτσι και η έννοια του έθνους δεν έχει μία διαχρονική εννοιολόγηση, αλλά σχετίζεται και εξαρτάται από το κοινωνικό και ευρύτερα ιστορικό πλαίσιο εντός του οποίου σημασιολογείται και εκφέρεται, διαφέροντας κατά αυτόν τον τρόπο από κοινωνία σε κοινωνία και από εποχή σε εποχή.¹

Η έννοια του έθνους και οι από αυτό παραγόμενες έννοιες του εθνικισμού, της εθνικής συνέχειας, εθνικής ταυτότητας και εθνικής συνείδησης συνιστούν εννοιολογικές κατηγορίες που κατά καιρούς έχουν αναλυθεί και ερμηνευτεί στη βάση διαφορετικών ή και αντιθετικών προσεγγίσεων. Η έννοια του έθνους χρησιμοποιείται ήδη από τους αρχαίους χρόνους, έχοντας όμως ένα σημασιολογικό περιεχόμενο πολύ διαφορετικό από το τρέχον. Μόνο από τα τέλη του 18ου αιώνα και έπειτα προσλαμβάνει τη σημερινή της σημασία. Ακόμα όμως και σε αυτή την περίπτωση η εννοιολόγησή του μπορεί να διαφέρει. Έτσι προσδιορίζεται είτε στη βάση αντικειμενικών κριτηρίων που θεωρείται ότι χαρακτηρίζουν ένα ανθρώπινο σύνολο (φυλή, γλώσσα, θρησκεία, ιστορική παράδοση και συγκεκριμένη συλλογική συμπεριφορά), είτε υποκειμενικών κριτηρίων. Αυτά τα τελευταία είτε ερμηνεύουν το έθνος ως μία αναλλοίωτη στο χρόνο κατηγορία που αποδίδεται στην πολιτισμική διαφορετικότητα των ανθρώπινων συσσωματώσεων και έχει αυτοφυή χαρακτήρα (ρομαντισμός), είτε, εκκινώντας από τις πνευματικές παραδόσεις της Γαλλικής Επανάστασης, αντιλαμβάνονται το έθνος ως μία πολιτική κατηγορία η οποία προσδιορίζεται από ένα σύνολο κοινών ιστορικών εμπειριών και από τη βούληση των κοινωνικών υποκειμένων να εξαρτήσουν τη μεταξύ τους συμβίωση στη βάση αυτής της κοινής τους εμπειρίας.²

Μεταξύ αυτών των δύο γενικών προσεγγίσεων διατυπώθηκαν από σημαντικούς μελετητές κάποιες, τρόπον τινά, ενδιάμεσες υποθέσεις προκειμένου να καλύψουν όλο το εύρος των περιπτώσεων του εθνικού φαινομένου. Έτσι κάποιες προσεγγίσεις προέκριναν ένα διχοτομικό σχήμα ερμηνείας, στο πλαίσιο του οποίου τα έθνη ορίζονταν άλλοτε ως πολιτικές και άλλοτε ως πολιτισμικές οντότητες. Στο πέρασμα του χρόνου άλλοι ερευνητές έδωσαν ιδιαίτερο βάρος στην ιστορικότητα του εθνικού φαινομένου, τονίζοντας τον βαρύνοντα ρόλο που έχει για τον προσδιορισμό και τη συγκρότηση του έθνους η ιστορική συγκυρία και η κοινή ιστορική εμπειρία

¹ Π. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία: Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Κατάρτι, Αθήνα ²1996, σσ. 85 – 86.

² Σ. Παλάσκας, *Η συγκρότηση του ελληνικού έθνους και η εκπαίδευση: Έρευνα στα σχολικά βιβλία γεωγραφίας του ελληνικού κράτους (1834 – 1922)*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2012, σσ. 21 – 23.

των μελών του. Με τον τρόπο αυτό στοχαστές όπως ο Renan, ο Otto Bauer, ο Emile Durkheim, ο Max Weber, προσεγγίζουν την έννοια του έθνους με τρόπο που προαναγγέλλει τις πιο σύγχρονες ερμηνευτικές προσπάθειες του εθνικού φαινομένου. Για τους Renan και Durkheim βαρύνοντα ρόλο στη συγκρότηση των εθνών διαδραματίζουν η κοινότητα του ιστορικού παρελθόντος, οι τελετουργικές εκδηλώσεις και τα εθνικά σύμβολα ως παράγοντες που γεννούν την επιθυμία της κοινής συμβίωσης και πολιτικής οργάνωσης των υποκειμένων. Στις προσεγγίσεις του Otto Bauer τονίζεται η σημασία εσωτερικευμένων παραγόντων, όπως είναι η συνείδηση των μελών ενός έθνους ότι ανήκουν σε μία κοινότητα που διαφέρει από άλλες. Τέλος, για τον Weber το έθνος είναι συνώνυμο με μία κοινότητα αισθήματος αλληλεγγύης των μελών του, η οποία οδηγεί στη συγκρότηση του κράτους.³

Οι πλέον πρόσφατες προσεγγίσεις για το έθνος εμφανίζονται από τη δεκαετία του 1980 και έπειτα όταν η έννοια του έθνους καθίσταται αντικείμενο μελέτης ποικίλων επιστημονικών κλάδων, μεταξύ των οποίων η κοινωνιολογία, η ψυχολογία, η πολιτική επιστήμη και η κοινωνιογλωσσολογία. Πλέον, για πρώτη ουσιαστικά φορά, το αντικείμενο του ενδιαφέροντος μετατοπίζεται από την προσπάθεια εννοιολογικού προσδιορισμού του εθνικού φαινομένου στους τρόπους με τους οποίους συγκροτούνται τα έθνη. Το ερώτημα, δηλαδή, που τίθεται από τους ερευνητές δεν είναι “Τι ορίζουμε ως έθνος, αλλά πως ή πότε διαμορφώνονται τα έθνη και τα εθνικά υποκείμενα; Σε αυτό το πλαίσιο, όπως αναλύεται παρακάτω, καθίσταται γενικά αποδεκτό το γεγονός ότι τα έθνη συνιστούν ένα φαινόμενο της νεωτερικότητας, η οποία γεννά και τον εθνικισμό.

Σημαντικός παράγοντας της νέας θεώρησης του έθνους είναι η εισαγωγή της έννοιας της “φαντασιακής κοινότητας” που σύμφωνα με τον ορισμό για το έθνος του Benedict Anderson είναι “[...] μια ανθρώπινη κοινότητα που φαντάζεται τον εαυτό της ως πολιτική κοινότητα, εγγενώς οριοθετημένη και ταυτόχρονα κυρίαρχη”.⁴ Όπως υποστηρίζει ο Anderson κάθε κοινότητα που τα μέλη της στερούνται, λόγω του μεγέθους της, την προσωπική επαφή είναι φαντασιακή. Επομένως, η σύλληψη της κοινότητας από τα μέλη της επιτελείται μέσω της φαντασίας. Κατ’ αναλογία το έθνος συλλαμβάνεται από τα μέλη της εθνικής κοινότητας με τη φαντασία ως οριοθετημένο σε σχέση με άλλα έθνη που βρίσκονται εκτός των συνόρων του. Επίσης, συλλαμβάνεται φαντασιακά ως κυρίαρχο και ελεύθερο υπό την αιγίδα ενός κυρίαρχου κράτους. Τέλος, μέσω της φαντασίας συλλαμβάνεται ως κοινότητα, επειδή γίνεται αντιληπτό ως μία “[...] βαθειά οριζόντια συντροφική σχέση”.⁵

Στο σημείο αυτό πρέπει να τονιστεί ότι η έννοια της φαντασιακής κοινότητας δεν υπονοεί μία

³ Στο ίδιο, σσ. 24 – 25.

⁴ Στο ίδιο, σσ. 26 – 27.

⁵ Μπ. Άντερσον, *Φαντασιακές Κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μτφρ. Π. Χαντζαρούλα, Νεφέλη, Αθήνα 1997, σσ. 27 – 28.

κοινότητα μη πραγματική. Όπως τόνισε ο E. Balibar η θεσμική αναπαραγωγή της κοινότητας, ακόμα και αν αυτή βασίζεται σε μία αρχική φαντασιακή σύλληψη, εντάσσει την ατομική ύπαρξη στο πλαίσιο μιας συλλογικής αφήγησης. Το γεγονός αυτό οδηγεί στη συνειδησιακή και συναισθηματική συμμετοχή των ατομικών υποκειμένων στη συλλογικότητα, καθιστώντας την αρχική νοητική κατασκευή της κοινότητας ένα καθόλα πραγματικό γεγονός.⁶

Ο εννοιολογικός πλουραλισμός και η συνακόλουθη με αυτόν πολυσημία που χαρακτηρίζει την έννοια του έθνους παρατηρείται και στην περίπτωση του εθνικισμού. Άλλωστε η ίδια η έννοια του εθνικισμού εκ των πραγμάτων περικλείει την έννοια του έθνους, όπως και τις έννοιες της εθνικής ταυτότητας και εθνικής ιδεολογίας.⁷

Ο εθνικισμός μπορεί να περικλείει στοιχεία οράματος, κουλτούρας, αλληλεγγύης και πολιτικής που σχετίζονται με την ύπαρξη του έθνους, το οποίο θεωρείται μοναδικό σε σχέση με άλλα έθνη (A. Smith). Μπορεί να σημαίνει την ύπαρξη μιας πολιτικής αρχής που αποβλέπει στην ταύτιση της πολιτικής πράξης και δράσης με την εκάστοτε εθνική οντότητα (E. Gellner). Για άλλους ερευνητές ο εθνικισμός είναι μία θεωρητική κατασκευή του ευρωπαϊκού 19ου αιώνα που στηρίζεται στην άποψη της “φυσικής” ύπαρξης των διαφορετικών εθνών και στον νομιμοποιητικό χαρακτήρα της εθνικής διακυβέρνησης (E. Kedourie). Για κάποιους άλλους ο εθνικισμός θεωρείται συνώνυμος της ενεργητικής αλληλεγγύης των κοινωνιών που χαρακτηρίζονται από την ύπαρξη μιας εθνικής κουλτούρας (F. Znaniecki).⁸

Η ανθολόγηση των παραπάνω προσπαθειών εννοιολογικού προσδιορισμού του έθνους και του εθνικισμού, αν και σε καμία περίπτωση δεν είναι εξαντλητική, έχει ως σκοπό να δείξει τη δυσκολία των ερευνητών του εθνικιστικού φαινομένου να οριοθετήσουν τη συγκεκριμένη έννοια, δυσκολία που εξαρτάται από ένα πλήθος παραγόντων, μεταξύ των οποίων κατατάσσονται οι διαφορετικοί τρόποι σκέψης που κατά καιρούς αναπτύχθηκαν στις κοινωνικές επιστήμες σχετικά με τη μελέτη του εθνικού και εθνικιστικού φαινομένου και τα διάφορα επιστημονικά υποδείγματα, που παρά το γεγονός ότι δεν αναπτύχθηκαν για τη μελέτη αυτών των φαινομένων, οπωσδήποτε επηρέασαν τον τρόπο με τον οποίο μελετήθηκαν οι έννοιες του έθνους και του εθνικισμού. Σημαντική επίδραση στη γένεση των διαφορετικών απόψεων περί έθνους και εθνικισμού είχε και ο ιδεολογικός παράγοντας που εμφανίστηκε στο πλαίσιο της νεωτερικής εποχής καιεδράζονταν κατά κύριο λόγο στο μεγάλο ενδιαφέρον που αναπτύχθηκε στο πλαίσιο των κρατών – εθνών της

⁶ Παλάσκας, ό.π., σσ. 27 – 28.

⁷ Δ. Μπάκαβου, *Θεωρίες και προβληματισμοί για τα φαινόμενα του έθνους και του εθνικισμού*, διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, διαθέσιμο στο <http://ikee.lib.auth.gr/record/134403/files/GRI-2014-12428.pdf>, σ. 3.

⁸ Στο ίδιο, σσ. 5 – 6.

νεωτερικότητας για τη μελέτη του εθνικού φαινομένου.⁹

Σε γενικές γραμμές μπορούμε να πούμε ότι στο καθαυτό θεωρητικό επίπεδο οι έννοιες του έθνους και του εθνικισμού εξελίχθηκαν διαχρονικά από τις πρώιμες απόψεις του “αρχεγονισμού” στις πιο σύγχρονες των τελευταίων δεκαετιών του 20ου αιώνα.¹⁰ Από τον 19ο αιώνα μέχρι τις μέρες μας η πλέον συστηματική συζήτηση περί εθνικισμού αναμφίβολα αναπτύχθηκε κατά τις δεκαετίες 1960, 1970 και 1980, όταν η ανάπτυξη της διεπιστημονικής προσέγγισης στη μελέτη αυτού του φαινομένου οδήγησε στην παραγωγή πλήθους ενδιαφερόντων προσεγγίσεων. Μεταξύ αυτών κατατάσσονται οι απόψεις σημαντικών ερευνητών, όπως των E. Kedourie, E. Gellner, T. Nairn, J. Armstrong, A. Smith, B. Anderson, E. Hobsbawm.¹¹

Οι πρώτες, πρωιμότερες, προσεγγίσεις του εθνικισμού εντάσσονται στις θεωρίες που καλύπτονται από τον γενικό όρο “αρχεγονισμός” και συμπεριλαμβάνουν τις απόψεις εκείνες σύμφωνα με τις οποίες η εθνικότητα, δηλαδή η ιδιότητα των συλλογικών υποκειμένων να εντάσσονται σε ένα συγκεκριμένο έθνος, συνιστά ένα φυσικό χαρακτηριστικό των ανθρώπων γεγονός που, πέραν των άλλων, σημαίνει ότι τα έθνη δεν εμφανίζονται σε κάποια στιγμή της ιστορικής εξέλιξης των κοινωνιών, αλλά υφίστανται από αρχαιοτάτων χρόνων.¹²

Η προσέγγιση αυτή για τον εθνικισμό αμφισβητήθηκε εντονότατα, κυρίως τις τελευταίες δεκαετίες. Βασικά στοιχεία της κριτικής ήταν ότι οι εθνοτικοί δεσμοί (οι εθνοτικές ταυτότητες) και τα συλλογικά συναισθήματα στη βάση των οποίων οργανώνεται η εθνική ταυτότητα δεν είναι εκ των προτέρων δεδομένοι και αναλλοίωτοι, αλλά εκ των υστέρων συλλογικές κατασκευές που ενέχουν το στοιχείο της επιλεκτικότητας. Τέλος, ότι τα έθνη, για τους παραπάνω ίσως λόγους, δεν εμφανίζονται εξαρχής στην ιστορία αλλά όταν οι γενικότερες ιστορικές συνθήκες επιτρέπουν στις συλλογικότητες να αντιληφθούν τον εαυτό τους ως έθνος, γεγονός που συμβαίνει στη νεωτερική εποχή και όχι νωρίτερα.

Τη διαπίστωση ότι τα έθνη και ο εθνικισμός, εννοιολογικά και πραγματολογικά, γεννώνται κατά τη νεωτερική περίοδο που σημαδεύεται από τη Γαλλική Επανάσταση, την ανάδυση των καπιταλιστικών διαδικασιών και σχέσεων, τη βιομηχανική επανάσταση, την αστικοποίηση, την γραφειοκρατική οργάνωση και, εν τέλει, την απομάγευση και τη συνακόλουθη εκκοσμίκευση των κοινωνικών σχέσεων, διατυπώνει η θεωρία του μοντερνισμού σε όλες τις εκδοχές της, που κάνει την εμφάνισή της ως αντίδραση στη θεωρία του αρχεγονισμού. Στο πλαίσιο της τα έθνη δεν προϋπάρχουν, αλλά είναι το δημιούργημα των κρατικών οντοτήτων που συγκροτούνται στο πλαίσιο

---

⁹ Στο ίδιο, σσ. 6 - 7.

¹⁰ Στο ίδιο, σ. 25.

¹¹ Στο ίδιο, σσ. 24 - 25.

¹² Στο ίδιο, σ. 26.

της νεωτερικότητας.¹³

Δύο επιμέρους προσεγγίσεις του μοντερνισμού, σε ότι αφορά το έθνος, τον εθνικισμό και τις παράγωγες έννοιές του της εθνικής ταυτότητας και συνείδησης είναι οι προσεγγίσεις του Β. Άντερσον που αναφέρθηκαν παραπάνω και του Έρικ Χομπσπάουμ. Συμπληρωματικά με όσα αναφέρθηκαν παραπάνω σχετικά με τις θέσεις του Άντερσον για το έθνος, μπορούμε να σημειώσουμε ότι ο Άντερσον προσπαθεί να ερμηνεύσει τον εθνικισμό κατά κύριο λόγο στη βάση των πολιτισμικών προϋποθέσεων αυτού του φαινομένου. Για τον Άντερσον οι πολιτισμικές προϋποθέσεις που γέννησαν το έθνος και τον εθνικισμό πρέπει να αναζητηθούν στη σύμπτωση τριών εξελίξεων. Πρώτη προϋπόθεση είναι η αντίληψη ενός “ομοιογενούς” χρόνου, στο πλαίσιο του οποίου το έθνος καθίσταται αντιληπτό ως μία συμπαγής κοινότητα που κινείται διαρκώς στον ιστορικό χρονικό άξονα, είτε προς τα εμπρός, είτε προς τα πίσω. Η δεύτερη προϋπόθεση συνίσταται στην προοδευτική αποδόμηση των θρησκευτικών μορφών σκέψης και των δυναστικών καθεστώτων που κυριαρχούν μέχρι περίπου τον 18ο αιώνα. Η εξέλιξη αυτή οδήγησε στην αντικατάσταση των θρησκευτικών κοινοτήτων και των κοινωνικών σχηματισμών που δημιουργήθηκαν στο πλαίσιο των δυναστικών μορφών πολιτικής εξουσίας με το έθνος, το οποίο μπορούσε εν πολλοίς να μετασχηματίσει τη μεταφυσική βεβαιότητα των προηγούμενων τρόπων σκέψης και μορφών συλλογικής συνύπαρξης σε ένα είδος εκκοσμικευμένης κανονικότητας και να μεταμορφώσει την τυχαιότητα σε πεπωμένο. Στις δύο αυτές προϋποθέσεις, υποστηρίζει ο Άντερσον, ήρθε να προστεθεί μία τρίτη, εξόχως σημαντική εξέλιξη. Αυτή δεν ήταν άλλη από την ανάπτυξη του “έντυπου καπιταλισμού”, δηλαδή από την ανάπτυξη των εντύπων ως εμπορευμάτων, που μέσω της εξάπλωσής του ενοποίησε τα πεδία της γλωσσικής ανταλλαγής και παρήγαγε νέες γλώσσες, αντικαθιστώντας τις παλαιότερες. Αυτή η διαδικασία που λειτουργεί, αναπαράγεται και διαδίδεται στο πλαίσιο της καπιταλιστικής αγοράς, ουσιαστικά δημιουργεί τον εθνικισμό και γεννά την εθνική συνείδηση στο πλαίσιο των νεωτερικών κρατών – εθνών.¹⁴

Τη χρονιά (1983) που ο Άντερσον αναπτύσσει τις απόψεις του για το έθνος και τον εθνικισμό, ένας άλλος μεγάλος μαρξιστής στοχαστής και ιστορικός, ο Έρικ Χομπσπάουμ, εκδίδει το έργο του “Η επινόηση της παράδοσης”, σύμφωνα με το οποίο οι παραδόσεις δε συνιστούν επιβιώματα που συνέχουν το παρελθόν με το παρόν, αλλά στοιχεία που επινοούνται στο παρόν. Αυτή η επινοημένη παράδοση, κατά τον Χομπσπάουμ, έχει μία λειτουργία καθοριστική στη δημιουργία των σύγχρονων εθνών και παρά το γεγονός ότι διαφοροποιείται εννοιολογικά από την έννοια της κατασκευής του παρελθόντος, μοιράζεται με αυτή μία κοινή δομή. Πρόκειται για μία αναστροφή της φοράς του ιστορικού χρόνου, μέσω της οποίας το παρόν προβάλλεται στο

¹³ Στο ίδιο, σ. 37.

¹⁴ Στο ίδιο, σσ. 46 – 49.

παρελθόν.¹⁵

Σε τι συνίσταται όμως ο όρος “επινοημένη παράδοση”, που για τον Χομπσπάουμ χρησιμοποιείται ως βασικό εννοιολογικό εργαλείο για την κατανόηση των φαινομένων του έθνους και του εθνικισμού; Σύμφωνα με τον ίδιο πρόκειται για μία σειρά πρακτικών οι οποίες, με ρητό ή άρρητο τρόπο, κυριαρχούνται από ένα τελετουργικό κανονιστικό πλαίσιο και ως σκοπό έχουν να επιβάλουν ένα αξιολογικό σύστημα και κάποιους κανόνες συμπεριφοράς, κάτι που οδηγεί στην ιδέα της συνέχειας παρόντος–παρελθόντος.¹⁶ Για τον Χομπσπάουμ οι επινοημένες παραδόσεις ή αφορούν μία διαδικασία προσαρμογής παλαιών εθιμικών ή κανονιστικών δεδομένων σε τρέχουσες παροντικές ανάγκες ή την επινόηση “καινοφανών” παραδόσεων, που και αυτές τίθενται στην υπηρεσία μιας τρέχουσας σκοποθεσίας.¹⁷ Σε κάθε περίπτωση υπάρχει μία μέριμνα, μέσω των “επινοημένων” παραδοσιακών συλλογικών σχημάτων σκέψης και συμπεριφοράς, να ικανοποιηθούν τρέχουσες ανάγκες ή με άλλη έκφραση να τεθεί το παρελθόν στην υπηρεσία του παρόντος.

Σύμφωνα με τον Χομπσπάουμ ο εθνικισμός, που κάνει καταφανή την παρουσία του από τις αρχές του 19ου και έπειτα, μετεξελίσσεται κατά την περίοδο 1870–1918, εξαιτίας κυρίως των κοινωνικών και πολιτικών εξελίξεων που σημαδεύουν αυτή την περίοδο. Γιατί την περίοδο αυτή παρατηρείται μία διάρρηξη των ως τότε κατεστημένων μορφών συλλογικής σκέψης και πολιτικής συμπεριφοράς, οι οποίες στηρίζονταν στη θρησκεία και τον δυναστικό τρόπο άσκησης της πολιτικής εξουσίας αντίστοιχα. Την ίδια επίσης περίοδο εισβάλουν στο προσκήνιο νέες κοινωνικές δυνάμεις, οι οποίες φιλοδοξούν και εν τέλει καταφέρνουν να διεκδικήσουν σημαντικό πολιτικό ρόλο στις κοινωνίες της εποχής. Οι κοινωνικές αυτές δυνάμεις απειλούν τις παραδοσιακές ιθύνουσες τάξεις, οι οποίες στην προσπάθειά τους να συνεχίσουν να αναπαράγουν την πολιτική τους πρωτοκαθεδρία θέτουν σε κίνηση τη διαδικασία των επινοημένων παραδόσεων. Για τους λόγους αυτούς, όπως αναφέρει ο Χομπσπάουμ, δεν πρέπει να μας κάνει εντύπωση η ευρεία εξάπλωση του εθνικισμού που παρατηρείται μεταξύ των ετών 1870 – 1914.¹⁸

Αυτού του τύπου ο εθνικισμός, που διαφέρει καταφανώς από τις παλαιότερες μορφές συλλογικών ταυτοποιήσεων, συνίσταται στην υπερίσχυση των πολιτικών υποχρεώσεων των πολιτών προς το έθνος έναντι κάθε άλλων υποχρεώσεων, γεγονός που αντανακλά τη σύζευξη της εθνικής με την πολιτική ενότητα. Από τα παραπάνω, πέραν των άλλων, προκύπτει ότι η εννοιολογική, μα πάνω από όλα πραγματολογική εμφάνιση του έθνους συντελείται κατά την περίοδο της νεωτερικότητας, περίοδο κατά την οποία τα κράτη και ο εθνικισμός “συγκροτούν” τα έθνη και όχι τα έθνη τα κράτη

¹⁵ Α. Λιάκος, *Πως στοχάστηκαν το έθνος αυτοί που ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο;*, Πόλις, Αθήνα 32005, σσ. 94 – 95.

¹⁶ E. Hobsbaum, R. Terence, *Η επινόηση της Παράδοσης*, Θεμέλιο, Αθήνα 2004, σ. 9.

¹⁷ Μπάκαβου, ό.π., σ. 51.

¹⁸ E. Hobsbaum, *Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, μτφρ. Χ. Νάντρις, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, σσ. 154 – 155.

και τον εθνικισμό.¹⁹

Ο Χομπσπάουμ ισχυρίζεται ότι κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, λόγω κυρίως της κατάρρευσης των μεγάλων πολυεθνικών αυτοκρατοριών της Ευρώπης και της ρωσικής επανάστασης, ο εθνικισμός θριαμβεύει, φθάνοντας στο απόγειό του.²⁰ Ο Πρώτος Παγκόσμιος πόλεμος, συνεχίζει ο Χομπσπάουμ, προσέδωσε μία μαχητική φύση στον εθνικισμό, γεγονός που εκμεταλλεύτηκαν τα φασιστικά κινήματα της Ευρώπης, καταφέροντας να κινητοποιήσουν τα μεσαία και εργατικά στρώματα μαζί τους.²¹ Όπως όμως ο εθνικισμός συνδέθηκε, κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου με τα Δεξιά και φασιστικά κινήματα, έτσι και κατά τη διάρκεια αργότερα του αντιφασιστικού αγώνα, για μια σειρά λόγους, συνδέθηκε με την Αριστερά.²² Έτσι, γενικά μιλώντας, από το 1930 μέχρι και το 1970 η ρητορική της εθνικής χειραφέτησης ταυτιζόταν με τις απόψεις της Αριστεράς, μία κατάσταση που αρχίζει να διαφοροποιείται και πάλι από τη δεκαετία του 1970 και έπειτα.²³

Ολοκληρώνοντας την αναφορά στις θεωρητικές επεξεργασίες του Χομπσπάουμ για το εθνικό και εθνικιστικό φαινόμενο οφείλουμε να τονίσουμε ότι οι πολιτικές διεργασίες δεν είναι οι μόνες που στη σκέψη του μεγάλου αυτού ιστορικού και διανοητή διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο σε αυτά τα φαινόμενα. Σημαντικό ρόλο θεωρεί ότι διαδραμάτισαν επίσης και η τεχνολογική ανάπτυξη και οι διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού.²⁴

Όπως προαναφέρθηκε, οι παραπάνω απόψεις σχετικά με το έθνος και τον εθνικισμό δεν εξαντλούν τις θεωρητικές επεξεργασίες που αναπτύχθηκαν κατά καιρούς για αυτά φαινόμενα. Θεωρούμε όμως ότι είναι οι πλέον αντιπροσωπευτικές. Ιδιαίτερα οι θεωρητικές αναζητήσεις των Άντερσον και Χομπσπάουμ κατά την άποψή μας όχι μόνο ερμηνεύουν ικανοποιητικά το εθνικό και εθνικιστικό φαινόμενο, αλλά ιδωμένες και οι δύο μαζί λειτουργούν, κατά κάποιον τρόπο, συμπληρωματικά σε αυτή την ερμηνεία, αφού επιχειρούν να εξηγήσουν την εμφάνιση και ανάπτυξη του έθνους και του εθνικισμού στη βάση πολιτισμικών (Άντερσον) και κοινωνικό – πολιτικών δεδομένων (Χομπσπάουμ), γεγονός που προσδίδει μία πιο ολοκληρωμένη οπτική στην ερμηνεία του έθνους και του εθνικισμού.

Ένα ακόμα πολύ σημαντικό συμπέρασμα στο οποίο οδηγούμαστε από όσα αναφέρθηκαν είναι ότι, αν εξαιρέσει κανείς τις θεωρίες του “αρχεγονισμού” που ανάγουν το έθνος και τον εθνικισμό σε πρωτόλεια και από μία άποψη μη ερμηνεύσιμα φαινόμενα, όλες οι άλλες θεωρητικές προσεγγίσεις, περισσότερο ή λιγότερο, θεωρούν το έθνος και τον εθνικισμό ως φαινόμενα που

¹⁹ Μπάκαβου, ό.π., σσ. 51 - 52.

²⁰ Hobsbaum, ό.π., σ. 185.

²¹ Στο ίδιο, σ. 201.

²² Στο ίδιο, σ. 207.

²³ Στο ίδιο, σ. 210.

²⁴ Μπάκαβου, ό.π., σ. 52.

αναπτύσσονται και κυριαρχούν σε ένα συγκεκριμένο πολιτιστικό και κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο και όχι πριν από αυτό. Το πλαίσιο αυτό δεν είναι άλλο από τη νεωτερικότητα, δηλαδή την εποχή που χρονολογικά μπορεί να οριοθετηθεί από τη Γαλλική Επανάσταση και έπειτα. Από τα τέλη του 18ου, κυρίως όμως από τον 19ο αιώνα και μετά το εθνικό και εθνικιστικό φαινόμενο συνιστά τη βάση της πολιτικής οργάνωσης των κρατών σε παγκόσμιο επίπεδο.

Η διαίρεση της ανθρωπότητας σε έθνη, παρά το γεγονός ότι στις μέρες μας μοιάζει αυτονόητη πραγματικότητα συνιστά μία, με βάση την αντίληψη του ιστορικού χρόνου, πρόσφατη εξέλιξη των τελευταίων περίπου δύο αιώνων. Είναι το αποτέλεσμα της ιδεολογικής κατίσχυσης του εθνικισμού που εμφανίζεται στην Ευρώπη περί τις αρχές του 19ου αιώνα, η οποία επινοεί το “έθνος” ως μία συγκεκριμένη πληθυσμιακή κατηγορία που φέρει το δικαίωμα αλλά και την υποχρέωση της αυτοκυβέρνησης. Με τον τρόπο αυτό ο εθνικισμός προικοδότησε σημασιολογικά τη λέξη “έθνος” και της έδωσε μία τέτοια ρητορική εμβέλεια που σύντομα ξεπέρασε τα όρια της ευρωπαϊκής ηπείρου και απλώθηκε σε όλο τον πλανήτη.²⁵

Επί της ουσίας η γένεση του εθνικισμού ως ιδεολογίας της νεωτερικότητας ταυτίζεται με τις επαναστάσεις των ετών 1789 –1848 στην Ευρώπη, οι οποίες μετατοπίζουν το κέντρο βάρους της πολιτικής συγκρότησης από την πεφωτισμένη δεσποτεία και τον μονάρχη στο έθνος, το οποίο καθιστούν στο εξής τη βασική πηγή νομιμοποίησης της πολιτικής κυριαρχίας.²⁶

Η πρώτη διατύπωση του εθνικισμού στο πλαίσιο της Γαλλικής Επανάστασης έχει επαναστατικό και δημοκρατικό χαρακτήρα, αφού αντανακλά την πεποίθηση ότι οι μέχρι τότε υπήκοοι πρέπει να μετασχηματιστούν σε πολίτες με δικαιώματα και όχι μόνο με υποχρεώσεις και ότι το γαλλικό έθνος πρέπει να είναι κύριος του εαυτού του. Πολύ σύντομα οι ιδέες αυτές κατέκλυσαν την Ευρώπη, γεγονός στο οποίο συνέβαλε καθοριστικά η ξένη κατάκτηση που επέφεραν σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες οι ναπολεόντειοι πόλεμοι. Σε χώρες όπως η Ιταλία και η Γερμανία, οι οποίες στη ουσία αποτελούσαν διαιρεμένα κρατίδια, καλλιεργήθηκε ένα είδος εθνικής ενότητας που διατυπώθηκε με την εθνικιστική σημειολογία. Παρόμοιες εξελίξεις, στο πλαίσιο άλλων ιδιαίτερων συνθηκών, εκφράστηκαν από τις αρχές του 19ου αιώνα και στη Λατινική Αμερική. Έτσι, σε γενικές γραμμές ο 19ος αιώνας είναι η περίοδος που οικοδομούνται τα έθνη, γεγονός που επηρεάζει σε σημαντικό βαθμό τις πολιτικές εξελίξεις. Παρόλα αυτά, προς τα τέλη του 19ου αιώνα αυτός ο αρχικός προοδευτικός και δημοκρατικός χαρακτήρας του εθνικισμού έχει ήδη διαφοροποιηθεί με την υιοθέτηση συντηρητικών ή και αντιδραστικών θέσεων. Στο εξής ο εθνικισμός αντιπροσωπεύει το μέλημα για τη διατήρηση της κοινωνικής τάξης έναντι κυρίως της ολοένα αυξανόμενης

²⁵ Σπ. Μαρκέτος, *Εισαγωγή στη μελέτη των πολιτικών ιδεολογιών. Εγχειρίδιο Μελέτης*, τομ. Α', Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα 2002, σσ. 193 – 194.

²⁶ Ν. Δεμερτζής, “Ο εθνικισμός ως ιδεολογία”, Ανακοίνωση στο Επιστημονικό Συμπόσιο *Έθνος – Κράτος – Εθνικισμός*, 21 – 22/01/1994, Πρακτικά Συμποσίου, εκδ. Ίδρυμα Μωραΐτη, Αθήνα 1995, σ. 75.

σοσιαλιστικής πρόκλησης που ευαγγελιζόταν την κοινωνική επανάσταση. Με τον τρόπο αυτό ο εθνικισμός προοδευτικά προσέλαβε ξενοφοβικά και σοβινιστικά χαρακτηριστικά. Στη διάρκεια του 20ου αιώνα η αποικιοκρατία και ο αγώνας των λαών για την αποτίναξή της συνέβαλε ώστε ο εθνικισμός να κυριαρχήσει σε όλο τον πλανήτη έχοντας όμως, λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών αυτών των κρατών, ένα διαφορετικό χαρακτήρα σε σχέση με το Δυτικό εθνικισμό.²⁷

Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι η εθνικιστική ιδεολογία αναμφίβολα κυριαρχείται από πολυσημία και αντιφατικότητα. Παρόλα αυτά δεν παύει να συνιστά μία ολοκληρωμένη προσπάθεια επαναπροσδιορισμού της κοινωνικής συνοχής σε περιόδους που αυτή είτε διασαλεύεται, είτε είναι αναγκαίο να στοιχηθεί προς τα δεδομένα μιας εποχής έντονων ανακατατάξεων και κοινωνικής αλλαγής. Με αυτή την έννοια η εθνικιστική ιδεολογία συνιστά ένα ιδιαίτερο είδος κοινοτικού δεσμού που στοχεύει να απαντήσει, έχοντας ως έρεισμα το παρελθόν, στις απαιτήσεις του παρόντος. Σε αυτό το πλαίσιο ελλοχεύουν σαφείς ψυχοκοινωνικές διεργασίες. Η επιστροφή στο παρελθόν της κοινότητας, είτε αυτό φέρει σπέρματα αλήθειας, είτε συνιστά μία επινόηση ή κατασκευή του παρόντος, λειτουργεί ως ένα είδος φαντασιακής ενότητας και ασφάλειας της συλλογικότητας έναντι των τρεχουσών εξελίξεων, οι οποίες μπορεί να σηματοδοτούν ανακατατάξεις, αλλαγές και κοινωνικές επισφάλειες. Τελικά πρόκειται για μία εργαλειακή χρήση του παρελθόντος μέσω της οποίας το παρελθόν της ομάδας, λιγότερο ή περισσότερο πλασματικό, λειτουργεί ως ψυχοκοινωνικό εχέγγυο της συνέχειας της συλλογικότητας στο παρόν και το μέλλον.²⁸

Τέλος, αξίζει να αναφερθεί μία ιδιαίτερη πλευρά του εθνικιστικού φαινομένου. Πρόκειται για το διαπιστωμένο σε πολλές περιπτώσεις διαταξικό χαρακτήρα του, κάτι που προκύπτει από το γεγονός ότι κοινωνικές τάξεις ή ομάδες με αντιτιθέμενα συμφέροντα κατά καιρούς υπήρξαν συνοδοιπόροι της ιδεολογίας του εθνικισμού στο ίδιο κοινωνικό πλαίσιο και στην ίδια ιστορική συγκυρία.²⁹ Σε πολλές περιπτώσεις σχεδόν το σύνολο των ομάδων και τάξεων που απηγούν όλο το εύρος της κοινωνικής διαστρωμάτωσης ενός κοινωνικού σχηματισμού συγκροτούν τους φορείς της εθνικιστικής ιδεολογίας, παρά το γεγονός ότι στο επίπεδο των κοινωνικοοικονομικών συμφερόντων διίστανται. Το φαινόμενο αυτό δημιουργεί ποικίλες δυσκολίες στην ερμηνεία του εθνικισμού, τουλάχιστον στο μέτρο που αυτές εκκινούν από την πολύ διαδεδομένη πεποίθηση ότι ο εθνικισμός και η επικράτησή του σε γενικές γραμμές ταυτίζεται με τα συμφέροντα της αστικής τάξης. Και αν αυτή η διαπίστωση εν πολλοίς αληθεύει για τους πρωτογενείς δυτικοευρωπαϊκούς εθνικισμούς του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα, οπωσδήποτε δεν ισχύει για τη μετέπειτα ιστορική περίοδο. Σε πολλές περιπτώσεις, ήδη από τον 19ο και πολύ περισσότερο κατά τον 20ο αιώνα, η ταξική

²⁷ A. Heywood, *Πολιτικές Ιδεολογίες*, μτφρ. Χ. Κουτρής, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2007, σσ. 286 – 289.

²⁸ Π. Λέκκας, “Εθνικιστική ιδεολογία: παράδοση και εκσυγχρονισμός”, *Σύγχρονα Θέματα*, τ.χ 50 - 51, Αθήνα 1994, σ. 39.

²⁹ Π. Λέκκας, “Ο υπερταξικός χαρακτήρας του εθνικιστικού λόγου”, *Μνήμων*, τομ. 16, Αθήνα 1994, σσ. 105 – 106.

εκπροσώπηση του εθνικιστικού φαινομένου ποικίλει. Στην Πολωνία πρωταγωνιστικό ρόλο στη διάδοση του εθνικιστικού φαινομένου διαδραμάτισαν ο παραδοσιακός κλήρος και η αριστοκρατία, στην Ουγγαρία οι μικροί γαιοκτήμονες, στην Ιαπωνία η συντηρητική ολιγαρχία, στη Λατινική Αμερική οι ιδιοκτήτες των μεγάλων φυτειών, ενώ στην περίπτωση της Ελλάδας και γενικότερα των Βαλκανίων οι φορείς του εμπορικού κεφαλαίου.³⁰

1.2 Ο “εθνικός άλλος” και η διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης

Οι έννοιες του “εθνικού εαυτού” και του “εθνικού άλλου” είναι δύο σύνθετες έννοιες που έχουν ως κοινή εννοιολογική βάση την έννοια του έθνους. Κατά συνέπεια οι δυσκολίες που συναντάμε στην προσπάθειά μας να ορίσουμε το έθνος είναι, ως ένα σημείο, κοινές στην προσπάθεια να ορίσουμε τις έννοιες του “εθνικού εαυτού” και του “εθνικού άλλου”.

Σχετικά με την έννοια του εαυτού που συνιστά το δεύτερο σκέλος αυτών των εννοιών οι δυσκολίες δεν είναι μικρότερες. Σκοπός μας εδώ δεν είναι η αναλυτική παράθεση των διαφόρων θεωρητικών προσεγγίσεων που αφορούν την έννοια του εαυτού, αλλά η κατανόηση των εννοιών του «εθνικού εαυτού» και «εθνικού άλλου» σε σχέση με τη δυνατότητα των ατόμων και των συλλογικοτήτων να αυτοπροσδιορίζονται ως ένα εθνικό σύνολο ή να διαφοροποιούνται από ένα άλλο. Ωστόσο, προκειμένου να γίνουν κατανοητές οι παραπάνω έννοιες είναι απαραίτητο, έστω και επιγραμματικά, να αναφερθούμε στην έννοια του εαυτού.

Ο εαυτός συνιστά ένα ψυχοκοινωνικό γεγονός στην πορεία ολοκλήρωσης του ατόμου από την άποψη ότι η συνειδητοποίησή του από τα άτομα επιτυγχάνεται μέσω της κοινωνικής αλληλεπίδρασής τους με άλλα άτομα, με τελικό αποτέλεσμα την ικανότητα των κοινωνικών υποκειμένων να διαχωρίζουν την ύπαρξή τους από τους άλλους. Μέσω αυτής της διαδικασίας ο εαυτός αποκτά ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο. Αυτό το περιεχόμενο αντιστοιχεί στη συνειδητοποίηση ορισμένων ιδιοτήτων από το κάθε ξεχωριστό άτομο, που αποτελούν εν τέλει ένα σύνολο ταυτοτήτων, οι οποίες υφίστανται πλάι στη μία και μοναδική προσωπική του ταυτότητα. Αυτές οι ταυτότητες συνιστούν εκφάνσεις της κοινωνικής ταυτότητας του υποκειμένου και μπορούν να διακριθούν κυρίως στο αίσθημα του ατόμου ότι αποτελεί μέρος ενός κοινωνικού υποσυνόλου, ότι διαθέτει κάποια κοινωνικά χαρακτηριστικά που είναι κοινά ανάμεσα σε αυτό και στο κοινωνικό υποσύνολο που θεωρεί ότι ανήκει και ότι υφίσταται ένα είδος συνεκτικότητας, η οποία εξασφαλίζεται από τη θετική αλληλεπίδραση του ατόμου με τα άλλα μέλη του κοινωνικού του υποσυνόλου.³¹

³⁰ Στο ίδιο, σσ. 95 – 96.

³¹ Α. Παπαοικονόμου, “Ο εθνικός εαυτός ως θεωρητική και κοινωνική κατασκευή: σύγκριση των σχολικών εγχειριδίων ιστορίας στις τελευταίες τάξεις του Λυκείου στην Ελλάδα και στην Τουρκία”, *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τομ.

Η ταύτιση των ατόμων με μία κοινωνική ομάδα (ενδο-ομάδα), στο πλαίσιο της οποίας θεωρούν ότι έχουν κοινά χαρακτηριστικά με τα υπόλοιπα μέλη που την αποτελούν, χαρακτηριστικά τα οποία συγκροτούν και τη συλλογική τους ταυτότητα, έχει ως αποτέλεσμα τη διαφοροποίησή τους από τα άτομα που δε φέρουν τα ίδια με αυτούς χαρακτηριστικά. Τα τελευταία συνιστούν ένα άλλο κοινωνικό υποσύνολο, την εξω-ομάδα. Αυτή όμως η τελευταία δεν υφίσταται αντικειμενικά, αλλά συγκροτείται στο πλαίσιο μιας διαδικασίας ετεροπροσδιορισμού της ενδο-ομάδας. Με άλλα λόγια, ο “άλλος” συγκροτείται εξ’ αντιδιαστολής με τον “εαυτό”, χωρίς τον οποίο ο προσδιορισμός του στερείται νοήματος.³² Δεδομένου ότι η εθνική ταυτότητα συνιστά μία επιμέρους περίπτωση, αν και ιδιαίτερα ισχυρή, των γενικότερων συλλογικών ταυτοποιήσεων του ατόμου, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ο «εθνικός εαυτός» συγκροτείται ως ένα σύνολο χαρακτηριστικών που εντάσσουν τα άτομα σε μία εθνική ομάδα, εξ’ αντιδιαστολής προς τον «εθνικό άλλο». Με τον τρόπο αυτό τα χαρακτηριστικά των ατόμων που ανήκουν στον «εθνικό άλλο» γίνονται αντιληπτά ως ένα σύνολο ιδιοτήτων που τοποθετεί τους φορείς του σε μία άλλη, συχνά αντίπαλη ή εχθρική, εθνική ομάδα. Επομένως η σημασία του «εθνικού άλλου» καθίσταται εξόχως σημαντική σε ότι αφορά το ζήτημα του σχηματισμού της εθνικής συνείδησης, δηλαδή της συνείδησης των ατόμων που συγκροτούν μία εθνική ομάδα ότι αποτελούν μέλη της και παράλληλα αποτελεί έναν καθοριστικό παράγοντα στη βάση του οποίου σφουρηλατείται η ενότητα των μελών της.

ΙΣΤ, τ.χ 64, Αθήνα Χειμώνας 2014, σσ. 57 – 58.

³² Στο ίδιο, σ. 58.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ:

Η ΕΘΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ Η ΣΦΥΡΗΛΑΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ

2.1 Εθνική ιστορία και Ιστοριογραφία: Από τη συλλογική αφήγηση στη συλλογική ταυτότητα

Οι δύο βασικοί επιστημονικοί κλάδοι που προσδιόρισαν τις έννοιες της «ταυτότητας» και της «ετερότητας», είτε αυτές αναφέρονται σε ατομικά κοινωνικά υποκείμενα, είτε σε συλλογικότητες, είναι η ψυχολογία και η ανθρωπολογία. Σε αντίθεση με την ψυχολογία, που η έρευνα της «ταυτότητας» επικεντρώνεται στον τρόπο με τον οποίο ο ατομικός ή ο συλλογικός εαυτός οργανώνεται σε σχέση με τον άλλο, η ανθρωπολογία, η οποία είναι αυτή που κατεξοχήν επηρέασε την επιστήμη της ιστορίας, επικεντρώνεται στην «ετερότητα», μελετώντας τις πολιτισμικές διαφορές μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών συσσωματώσεων και τους τρόπους μέσω των οποίων οι ανθρώπινες συλλογικότητες προσδιορίζουν το εαυτό τους σε σχέση με τους κοντινούς «άλλους»³³

Περί τα τέλη του 19ου αιώνα, όταν η ιστορία συγκροτείται ως επιστήμη, αφενός προσδιορίζονται με αυστηρότητα οι κανόνες της ιστορικής επιστημονικής μεθόδου, αφετέρου καθίσταται αντιληπτή η ιδιαίτερη σημασία της ιστορίας και ο ρόλος που αυτή μπορεί να διαδραματίσει για την καλλιέργεια της εθνικής ταυτότητας και τη συγκρότηση της εθνικής ενότητας των κρατών. Η τελευταία διαπίστωση συνέβαλε αποφασιστικά στην εισαγωγή της ιστορίας στην εκπαίδευση, όπως βέβαια και στην κρατική χρηματοδότηση της ιστορικής έρευνας με στόχο την επιστημονική επικύρωση της εθνικής συνέχειας των εθνών.³⁴

Παρά το γεγονός ότι αυτή η θετικιστική θέαση της ιστορικής πραγματικότητας αντιμετώπιστηκε κριτικά από τις αρχές του 20ου αιώνα, συνδέοντας μεθοδολογικά όλο και περισσότερο την επιστήμη της ιστορίας με τις κοινωνικές επιστήμες, η σύνδεση του παρελθόντος με το παρόν θα παραμείνει στο επίκεντρο της ιστορικής έρευνας. Αυτή η εξέλιξη, στο πλαίσιο της οποίας η επίκληση του παρελθόντος λειτουργούσε εργαλειακά προκειμένου να αναδειχθεί η εθνική ιστορική συνέχεια, θα αποτελέσει ένα βασικό παράγοντα για τη συγκρότηση της εθνικής ιστοριογραφίας και της σχολικής ιστορίας. Σε όλη αυτή τη διαδικασία η συμβολή του ρομαντισμού του 19ου αιώνα υπήρξε καθοριστική, από την άποψη ότι κληροδότησε στην εθνική ιστοριογραφία μία συγκεκριμένη αντίληψη του έθνους, στο πλαίσιο της οποίας το τελευταίο νοούνταν ως ένα είδος φυσικής οντότητας που οι χωροχρονικές μεταβλητές δεν είχαν καμία ουσιαστική επίδραση στην ύπαρξη και διαίωνισή του. Έτσι, το έθνος προσλάμβανε εννοιολογικά τον χαρακτήρα ενός διαχρονικού “όντος” που υπερέβαινε τους περιορισμούς και υπερνικούσε τις ασυνέχειες που θα μπορούσαν να επιβάλουν σε αυτό οι παρατηρούμενες μεταβολές του στη διαχρονία. Σε αυτή τη

³³ Ε. Αβδελά, ““Ετερότητα και “ταυτότητα”: ιστοριογραφικές προσεγγίσεις”, *Σύγχρονα Θέματα*, τ.χ 54, Αθήνα, Μάρτιος 1995, σσ. 17 – 20.

³⁴ Στο ίδιο.

βάση γεννιέται μία “ηρωική ιστορία”, γεμάτη με θαυμαστές προγονικές αφηγήσεις και πρόδηλο στόχο την επικύρωση της ενότητας του έθνους και την εθνική υπερηφάνεια. Παρόμοιο είναι και το περιεχόμενο της σχολικής ιστορίας, σκοπός της οποίας είναι η εθνική διαπαιδαγώγηση των νέων.³⁵

Με τον τρόπο αυτό η ιστορική αφήγηση εξυπηρετεί παροντικά διακυβέυματα, σημαντικότερο των οποίων είναι η καλλιέργεια, η σφυρηλάτηση και αναπαραγωγή της εθνικής ταυτότητας. Η επικέντρωση της ιστορικής αφήγησης στο ζήτημα της εθνικής συνέχειας συνιστά την εκ των ων ουκ άνευ προϋπόθεση της παραπάνω διαδικασίας, αφού υπονοεί την αδιάλειπτη παρουσία του έθνους στον άξονα του χρόνου.

Η σχολική ιστορία, η οποία παράγεται από την εκάστοτε εθνική ιστοριογραφία, στοχεύει στην απόδοση του έθνους ως ενός ομοιογενούς και αδιάσπαστου στον χρόνο “εθνικού εαυτού”. Όμως όλη αυτή η πρόσβαση προϋποθέτει την ύπαρξη και, εν τέλει, αρνητική αξιολόγηση ενός “εθνικού άλλου”, τα “αρνητικά” χαρακτηριστικά του οποίου λειτουργούν ως ένας εξ’ αντιδιαστολής παράγοντας προσδιορισμού του εκάστοτε “εθνικού εαυτού”.³⁶

Από την αυγή του 20ου αιώνα και έπειτα αυτή η εθνοκεντρική προσέγγιση της ιστορίας θα γνωρίσει πολλές αμφισβητήσεις, με τελικό αποτέλεσμα την αναγνώριση της σχετικότητας του ιστοριογραφικού λόγου και τη συγκρότηση διαφορετικών ιστοριογραφικών υποδειγμάτων, τα οποία θα αντιπαρέλθουν την εθνοκεντρική ιστοριογραφία, επικεντρώνοντας τον ενδιαφέρον τους είτε στην ανάδειξη της ιστορίας των επιμέρους δομικών χαρακτηριστικών ενός κοινωνικού σχηματισμού, όπως είναι η οικονομία, η πολιτική, είτε στη μελέτη και ανασύνθεση της ιστορίας της διαφορετικότητας και της ιστορίας των κυριαρχούμενων ομάδων και κοινωνικών κατηγοριών, όπως είναι για παράδειγμα οι γυναίκες, οι εργάτες,³⁷

Συζητώντας αναλυτικότερα το συγκεκριμένο ζήτημα θα λέγαμε ότι η συγκρότηση της ιστορίας ως επιστήμης είχε ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση τριών βασικών προσεγγίσεων - παραδειγμάτων στη μελέτη της ιστορικής πραγματικότητας: της παραδοσιακής – θετικιστικής προσέγγισης, της ερμηνευτικής ή μοντέρνας προσέγγισης και της μεταμοντέρνας προσέγγισης της ιστορίας.³⁸

Το παραδοσιακό θετικιστικό παράδειγμα βασίζεται στις ιδέες του Διαφωτισμού και του θετικισμού. Σύμφωνα με τις βασικές αρχές του θετικισμού ο ερευνητής ενός φαινομένου είναι απαραίτητο να αφήσει κατά μέρος τις προσωπικές του προκαταλήψεις προκειμένου να επιτύχει την ερμηνεία της ουσίας του υπό διερεύνηση αντικειμένου. Η πρωταρχική αυτή μέριμνα δεν εξαιρεί τον

³⁵ Στο ίδιο.

³⁶ Στο ίδιο.

³⁷ Στο ίδιο.

³⁸ Π. Μουστάκα, *Η κατασκευή της εθνικής ταυτότητας στα νέα σχολικά βιβλία της Ιστορίας του Γυμνασίου*, μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 14.

ιστορικό, ο οποίος πρέπει να εγκαταλείψει αξιολογικά σχήματα και ιδέες, κοινωνικοπολιτικές αντιλήψεις και θρησκευτικές προκαταλήψεις που θα μπορούσαν να τον εμποδίσουν να προσεγγίσει τα ιστορικά γεγονότα. Αυτά τα τελευταία υπάρχουν ως αυθύπαρκτες πραγματικότητες του παρελθόντος που, κατά κάποιον τρόπο, περιμένουν τον ιστορικό να τις ανακαλύψει, εάν και εφόσον αυτός χρησιμοποιήσει τις κατάλληλες μεθόδους. Αφού όμως τα γεγονότα της ιστορίας είναι δεδομένα, αυτό σημαίνει την ύπαρξη μίας και μοναδικής ερμηνείας τους. Παράλληλα, αυτή η άποψη προϋποθέτει την ύπαρξη και επενέργεια μιας υπερβατικής δύναμης από την οποία εξαρτάται η πορεία της ιστορίας. Η υπερβατική αυτή δύναμη εκφράζεται μέσα από τη δράση των μεγάλων ιστορικών προσώπων, όπως είναι οι ηγέτες, οι πολιτικοί, οι στρατιωτικοί. Το τελικό αποτέλεσμα, ο απώτατος σκοπός, είναι η ανθρώπινη πρόοδος στην οποία οδηγεί η αλυσίδα των ιστορικών γεγονότων που συνδέονται μεταξύ τους με σχέσεις αιτίου – αιτιατού. Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι σύμφωνα με το θετικιστικό υπόδειγμα οι επιστήμες του ανθρώπου μεθοδολογικά δεν διαφέρουν από τις φυσικές επιστήμες. Η αντίληψη αυτή είχε δύο λογικές συνέπειες: α) τα εργαλεία των φυσικών επιστημών μπορούν και πρέπει να χρησιμοποιούνται στην ιστορία και εν γένει στις κοινωνικές επιστήμες και β) από τα επιμέρους φαινόμενα προκύπτουν κανονικότητες που οδηγούν στη διατύπωση σταθερών και αιώνιων νομοτελειών.³⁹

Ποια υπήρξε όμως η επίδραση του θετικισμού στη διαμόρφωση της ιστοριογραφίας και πως συνέβαλε σε ένα ιστοριογραφικό υπόδειγμα στο πλαίσιο του οποίου σφυρηλατούνταν οι εθνικές συνειδήσεις και ταυτότητες; Η επίδραση του θετικισμού στην ιστοριογραφία οδήγησε στον λεγόμενο κλασικό ιστορικισμό που αναπτύχθηκε καταρχήν στη Γερμανία στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα. Η επενέργεια του θετικισμού διαφαίνονταν από την αντίληψη ότι ο ιστορικός έπρεπε να ακολουθεί τη μέθοδο της αξιολογικής ουδετερότητας που αναφέρθηκε παραπάνω και ότι η συγγραφή της ιστορίας έπρεπε να διέπεται από αυστηρούς κανόνες. Οι αντιλήψεις αυτές ωθούν στην υιοθέτηση επιμέρους μεθοδολογικών πειθαρχιών στην ιστορική έρευνα, οι οποίες αναφέρονται στην τήρηση λεπτομερών δελτίων, στην πρωτοκαθεδρία του αρχείου ως πηγή άντλησης πληροφοριών, στη συστηματική τεκμηρίωση του ιστορικού λόγου.⁴⁰

Ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα ο γερμανικός ιστορικισμός είχε επηρεάσει την ευρωπαϊκή, και όχι μόνο, ιστοριογραφία, και το ιστοριογραφικό ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στην πολιτική, στρατιωτική και διπλωματική ιστορία των εθνών. Βασική συνέπεια αυτής της εξέλιξης ήταν η ιστοριογραφική αφήγηση ν' αποκτήσει τον χαρακτήρα της εθνικής αφήγησης. Καθώς μάλιστα το αρχείο θεωρούνταν ως βασική πηγή της ιστορικής γνώσης, οι ιστορικές σπουδές επικεντρώθηκαν στη μελέτη των αρχειακών πηγών προκειμένου να αντλήσουν τα στοιχεία εκείνα που υποτίθεται ότι

³⁹ Στο ίδιο, σσ. 14 – 16.

⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 17.

θα στήριζαν επιστημονικά τα εθνικιστικά ιδεολογήματα που χαρακτήριζαν αυτή την περίοδο. Επιπλέον, με βάση τη λογική του ιστορικισμού που θεωρούσε τα ιστορικά γεγονότα μοναδικά και αιτιακά συνδεδεμένα μεταξύ τους, η ιστοριογραφία προσπάθησε να ερμηνεύσει το παρόν από το παρελθόν, αποδίδοντάς του το κατάλληλο νόημα.⁴¹

Με τον τρόπο αυτό και στη βάση του ιστορικιστικού υποδείγματος συγκροτούνται οι εθνικές ιστορίες του 19ου αιώνα. Πρόκειται στην ουσία για ιστορικές αφηγήσεις που εξιστορώντας την ιστορία του έθνους κατασκευάζουν τις εθνικές ταυτότητες των εθνικών κρατών, δίνοντας έμφαση στο ένδοξο παρελθόν των εθνών, τα οποία υποτίθεται ότι χαρακτηρίζονταν από διαχρονική συνέχεια. Σε αυτό το πλαίσιο ο «εθνικός εαυτός» βρίσκονταν σε διαρκή αντιπαράθεση και εννοιολογική αντιδιαστολή με τον «εθνικό άλλο», που συγκροτούσαν τα ανταγωνιστικά προς αυτό έθνη. Η αφήγηση των εθνικών ιστοριών στο πλαίσιο του ιστορικιστικού υποδείγματος εκφράζεται με συνεκτικό τρόπο, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην ομοιογένεια και πολιτιστική συνέχεια της εθνικής ομάδας, την ιστορία της οποίας πραγματεύεται. Παράλληλα δημιουργεί δραματουργικές αφηγήσεις στις οποίες κυριαρχεί το ηρωικό στοιχείο.⁴²

Η δεύτερη βασική προσέγγιση στην ιστορία είναι η ερμηνευτική ή μοντέρνα προσέγγιση, η οποία αναπτύσσεται περί τα τέλη του 19ου αιώνα ως αποτέλεσμα των μεθοδολογικών αναζητήσεων αυτής της περιόδου, οι οποίες προέκυψαν από την αμφισβήτηση του ιστορικιστικού υποδείγματος. Έτσι, στο πλαίσιο της σχετικής συζήτησης το ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στην προσπάθεια κατανόησης της ανθρώπινης δράσης και στην υιοθέτηση της άποψης ότι οι επιστήμες του ανθρώπου διαφέρουν ριζικά από τις φυσικές επιστήμες, γεγονός που επιβάλλει στους κοινωνικούς επιστήμονες έναν εντελώς διαφορετικό τρόπο προσέγγισης του αντικειμένου τους. Στην ουσία η μέθοδος που ακολουθείται στην ερμηνευτική προσέγγιση συνίσταται στην αποδόμηση και ανασύσταση των πηγών, η οποία μπορεί να οδηγήσει στην κατανόηση των ιστορικών γεγονότων. Επί παραδείγματι, σε ένα κείμενο που γράφτηκε σε μία συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, ο ερευνητής πρέπει να αποδώσει το σημασιολογικό του περιεχόμενο λαμβάνοντας υπόψη του δεδομένα όπως είναι η ιστορική περίοδος που γράφτηκε και οι πολιτικές, κοινωνικοοικονομικές, πολιτιστικές συνθήκες αυτής της περιόδου. Κατόπιν οφείλει να ανασυνθέσει το κείμενο, εντάσσοντας το υλικό του κειμένου στα παραπάνω δεδομένα. Με άλλα λόγια προσπαθεί να κατανοήσει την ανθρώπινη δράση τοποθετώντας την στο ιστορικό της πλαίσιο. Στη βάση αυτής της προσέγγισης τα ιστορικά γεγονότα δεν αποκαλύπτονται στον ιστορικό, όπως αποφαίνονταν οι υποστηρικτές του ιστορικισμού, αλλά η δυνατότητα του ιστορικού να τα κατανοήσει εξαρτάται από ένα είδος έμμεσης άντλησης πληροφοριών από τις πηγές, η οποία στηρίζεται στο ποιο ακριβώς ερώτημα “θα υποβάλλει” ο

⁴¹ Στο ίδιο, σσ. 17 – 18.

⁴² Στο ίδιο, σσ. 18 – 19.

ερευνητής σε αυτές, από τις υποθέσεις εργασίας που έχει διατυπώσει και από τις εννοιολογικές κατηγορίες που θα χρησιμοποιήσει.⁴³

Στο πλαίσιο της ερμηνευτικής προσέγγισης της ιστορίας αναπτύχθηκαν δύο βασικές ιστοριογραφικές σχολές. Η σχολή των Annales και η μαρξιστική σχολή, οι οποίες βρίσκονται σε διάλογο μεταξύ τους. Η σχολή των Annales πρωτοεμφανίστηκε στο Στρασβούργο και σχετικά σύντομα εξαπλώθηκε ως ιστοριογραφική τάση σε όλη σχεδόν την Ευρώπη. Βασικά γνωρίσματα της σχολής των Annales είναι η διεύρυνση, σε σχέση με τον ιστορικισμό, των θεματικών πεδίων έρευνας, που πλέον περιλαμβάνουν την κοινωνία, την οικονομία, τον πολιτισμό, τις νοοτροπίες, τα επαναστατικά κινήματα, τις ιδιαίτερες εθνικές και κοινωνικές κατηγορίες (τις γυναίκες, τους ψυχικά ασθενείς, τις εθνοτικές μειονότητες.). Επίσης η διαφορετική, πάλι σε σχέση με τον ιστορικισμό, αντίληψη του χρόνου, ο οποίος πια δεν έχει μία ευθύγραμμη σημασιολόγηση που καταφάσκει την ανθρώπινη πρόοδο, αλλά θεωρείται πολυεπίπεδος και σχετικός ώστε να μην υπακούει στις μέχρι τότε, αυθαίρετες κατά τη σχολή των Annales, περιοδολογήσεις. Τρίτο χαρακτηριστικό των Annales ήταν η μεθοδολογική καινοτομία, η οποία συνίσταται στη μελέτη και ανάλυση των πολλαπλών παραγόντων που συμβάλουν στην οργάνωση των κοινωνιών, όπως είναι η δημογραφία, το κλίμα, οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες. Τέταρτο χαρακτηριστικό της σχολής αφορούσε τη διαφορετική από τα μέχρι τότε δεδομένα αντίληψη και αντιμετώπιση των ιστορικών πηγών. Έτσι στο κείμενο και γενικά στις γραπτές πηγές, που ως αυτή την περίοδο θεωρούνταν το μόνο ουσιαστικό είδος πηγών, προστέθηκαν όλα τα σπαράγματα του ανθρώπινου πολιτισμού, όπως υλικά κατάλοιπα, εικονογραφήσεις, προφορικές παραδόσεις, μνημονικά ίχνη.⁴⁴ Εντέλει με τη σχολή των Annales έχουμε μία μετατόπιση του ιστοριογραφικού ενδιαφέροντος από το ιστορικό γεγονός στην ενδελεχή μελέτη των συλλογικοτήτων, μέσα από τη συμμετοχή πολλών επιστημονικών κλάδων στην ερμηνεία και ανάλυση της κοινωνικής πραγματικότητας.⁴⁵

Οι αλλαγές αυτές είχαν σημαντικές συνέπειες στην ιστοριογραφία, αφού στο εξής η ιδέα της προόδου και της ανωτερότητας του ευρωπαϊκού πολιτισμού, οι μεγάλες αφηγήσεις, οι κυρίαρχες ως τότε εννοιολογήσεις του έθνους και του εθνικισμού αμφισβητήθηκαν και οι ιστοριογραφικές προσεγγίσεις επικεντρώνονταν είτε στις τοπικές κοινωνικές συσσωματώσεις, είτε προσλάμβαναν ένα υπερεθνικό χαρακτήρα που διερρήγνυε κάθε έννοια κρατικών, εθνικών και πολιτισμικών ορίων. Παρόμοια αμφισβητήθηκε και η μέριμνα του ιστορικισμού για τη διατύπωση καθολικών νόμων στα κοινωνικά φαινόμενα και αντικαταστάθηκε από την υιοθέτηση πολλαπλών ερμηνειών.⁴⁶

⁴³ Στο ίδιο, σσ. 32 – 33.

⁴⁴ Στο ίδιο, σσ. 35 – 36.

⁴⁵ Κ. Μπρέγιαννη, *Ιστορία και Ιστοριογραφία: Νεώτερες προσεγγίσεις*, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα 2008, σ. 25.

⁴⁶ Μουστάκα, ό.π., σ. 36.

Η δεύτερη ιστοριογραφική σχολή που αναπτύχθηκε στο πλαίσιο της ερμηνευτικής προσέγγισης της ιστορίας είναι η μαρξιστική, η οποία απορρίπτει τις βασικές θέσεις του ιστορικισμού, εντάσσοντας το ιστορικό γίνεσθαι στη διαπάλη μεταξύ των κοινωνικών τάξεων, την οποία θεωρεί κινητήριο μοχλό της ιστορικής διαδικασίας. Για το μεγαλύτερο μέρος της μαρξιστικής ιστοριογραφίας τα ιστορικά γεγονότα και οι «πρωταγωνιστές» της ιστορίας ενδιαφέρουν μόνο στο μέτρο που εντάσσονται στη δυναμική των κοινωνικών διαδικασιών, που έχουν ως αποτέλεσμα τον κοινωνικό μετασχηματισμό και τις αλλαγές που αυτός επιφέρει προοδευτικά στις συνειδήσεις των κοινωνικών υποκειμένων. Σύμφωνα με τη διαλεκτική μαρξιστική προσέγγιση της ιστορίας η διαδικασία του κοινωνικού μετασχηματισμού προκύπτει ως το αποτέλεσμα της επενέργειας αντιτιθέμενων και συγκρουόμενων δυνάμεων. Η διαλεκτική σύνθεση αυτών των αντιθέσεων μπορεί να οδηγήσει στον, πολλές φορές, επαναστατικό μετασχηματισμό των κοινωνικών συνόλων, εγκαινιάζοντας με τον τρόπο αυτό μία νέα ιστορική περίοδο, τα χαρακτηριστικά της οποίας μπορούν να διαφέρουν ριζικά από την προηγούμενη εποχή.⁴⁷

Πρέπει να τονιστεί ότι η μαρξιστική προσέγγιση της ιστορίας δεν συνιστά ένα ενιαίο ιστοριογραφικό πεδίο, αλλά συναρθρώνεται από επιμέρους ρεύματα που βασίζονται στο μαρξικό έργο. Παρά το γεγονός ότι κοινός τόπος ανάλυσης αυτών των ρευμάτων είναι η έννοια της κοινωνικής τάξης και της ταξικής διαπάλης ως παράγοντας που θέτει σε κίνηση τις ιστορικές διαδικασίες, κάθε ένα από αυτά αντιμετωπίζει με διαφορετικό τρόπο τον ειδικότερο ρόλο των κοινωνικών τάξεων σε αυτή τη διαδικασία.⁴⁸ Τα πλέον σημαντικά από αυτά τα ρεύματα είναι τρία. Το πρώτο χαρακτηρίζεται κυρίως από μία οικονομιστική τάση και δίνει μεγάλη έμφαση στη δυναμική των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων μεταξύ της παραγωγικής βάσης και της υπερδομής σε ότι αφορά την κατανόηση των ιστορικών φαινομένων. Το δεύτερο, που σχετίζεται με τις διάφορες δομιστικές απόψεις που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο του μαρξισμού, υπογραμμίζει τον πολιτισμικό χαρακτήρα των κοινωνικών σχέσεων και την ενότητα της κοινωνικής δομής, θέτοντας σε δεύτερη μοίρα τους κύριους παράγοντες που χαρακτηρίζουν την οικονομιστική τάση. Τέλος, το τρίτο ασκεί μία αυστηρή κριτική στα τελεολογικά και μηχανιστικά χαρακτηριστικά των άλλων δύο τάσεων.⁴⁹

Η τρίτη βασική ιστορική προσέγγιση που αναπτύχθηκε ήταν η λεγόμενη μεταμοντέρνα προσέγγιση της ιστορίας, που εμφανίστηκε στο δεύτερο μισό του 20ου αιώνα. Σε γενικές γραμμές θα μπορούσε να ειπωθεί ότι οι διαφορές της μεταμοντέρνας οπτικής της ιστορικής πραγματικότητας σε σχέση με τον ιστορικισμό και τον μοντερνισμό έγκεινται στην επιλογή των θεματικών

⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 37.

⁴⁸ Μπρέγιαννη, ό.π., σ. 27.

⁴⁹ J. Haldon, *Μαρξισμός και Ιστοριογραφία. Πρόσφατες εξελίξεις και σύγχρονες συζητήσεις στη Βρετανία*, μτφρ. Κ. Γαγανάκης, Ε.Μ.Ν.Ε – Μνήμων, Αθήνα 1992, σσ. 22 – 23.

κατηγοριών που ορίζονται ως αντικείμενα μελέτης (νέα κοινωνικά κινήματα, παγκοσμιοποίηση, διαφορετικότητα.), στην προσπάθεια άρσης των παραδοσιακών δυισμών, όπως άνδρας – γυναίκα, δημόσιο – ιδιωτικό, κέντρο – περιφέρεια, στην κριτική των μεγάλων αφηγήσεων.⁵⁰

Στη μελέτη της ιστορίας ο μεταμοντερνισμός εισηγείται την έννοια των πολλαπλών ιστορικών πραγματικοτήτων αφού, όπως διατείνονται οι θεωρητικοί αυτής της τάσης, η γνώση ενός “πραγματικού” παρελθόντος δεν είναι δυνατή, δεδομένου ότι η γνώση μας για αυτό είναι αποσπασματική μέσω των διαθέσιμων πηγών. Πολύ περισσότερο όταν αυτές οι πηγές μπορούν να αναγνωστούν με ποικίλους τρόπους. Έτσι στο πλαίσιο του μεταμοντερνισμού οι μεγάλες και “συγκροτημένες” αφηγήσεις της θετικιστικής και μοντέρνας θέασης της ιστορικής πραγματικότητας αντικαθίστανται από ένα είδος πολλαπλών αφηγήσεων ή, ορθότερα, αντιπαρατίθενται προς αυτές. Με τον τρόπο αυτό η ιστορική πραγματικότητα σχετικοποιείται, ενώ ο ιστορικός χρόνος και το ιστορικό υποκείμενο κατακερματίζονται σε επιμέρους χρονικές και υποκειμενικές οντότητες.⁵¹

Εν τέλει το ερώτημα που τίθεται στη βάση αυτών των θεωρήσεων είναι: αν έτσι είναι τα πράγματα σε τι συνίσταται η ιστορική αφήγηση και η παραγόμενη από αυτή γνώση; Αφού οι πηγές δεν μας μεταφέρουν κατευθείαν στην ιστορική γνώση, όπως ήθελε για παράδειγμα ο ιστορισμός, πως πρέπει να τις αντιμετωπίσουμε; Οι εισηγητές του μεταμοντερνισμού απαντούν ότι πρέπει να τις δούμε ως μνημεία που εκείνο κυρίως που δείχνουν είναι οι τρόποι με τους οποίους η κάθε εποχή αντιλαμβάνεται την πραγματικότητα. Πολύ περισσότερο είναι λεκτικές (κειμενικές) κατασκευές της πραγματικότητας. Επομένως, μία ευθεία αναφορά στις πηγές δεν μπορεί από μόνη της να παράξει την ιστορική γνώση, αλλά μόνο μία αληθοφανή προσέγγισή της. Στην πραγματικότητα ο ιστορικός για να κατανοήσει το ιστορικό γεγονός πρέπει να ανακαλύψει το νοηματικό περιεχόμενό του, δηλαδή να κατανοήσει τον τρόπο με τον οποίο μία συγκεκριμένη κοινωνία αποδίδει νόημα σε αυτό. Καθώς οι κοινωνίες αλλάζουν με το πέρασμα του χρόνου μεταβάλλεται και ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνονται τα γεγονότα, τα οποία πλέον ερμηνεύονται με ένα διαφορετικό τρόπο από ότι πριν. Έτσι, ένα γεγονός που έχει νόημα σε μία συγκεκριμένη εποχή μπορεί να μην έχει καμία σημασία σε μία άλλη. Άρα, ο ιστορικός έρχεται σε επαφή με το παρελθόν μέσα από τις διάφορες διαμεσολαβήσεις του παρόντος προς αυτό και στη βάση αυτή είναι σε θέση να ανασυνθέσει το πρώτο. Οι διαμεσολαβήσεις αυτές είναι αναπόφευκτες, αφού εκ των πραγμάτων ανάμεσα στις πηγές και στον ιστορικό που τις χρησιμοποιεί υπάρχει ένα πλήθος αναγνώσεων και ερμηνειών του παρελθόντος.⁵² Για αυτό ακριβώς τον λόγο ο μεταμοντερνισμός αντιπαρατίθεται στην ιδέα των μεγάλων αφηγήσεων και των υποτιθέμενων ιστορικών αληθειών που προκύπτουν από αυτές. Για το

⁵⁰ Μουστάκα, ό.π., σ. 39.

⁵¹ Στο ίδιο, σ. 40.

⁵² Α. Λιάκος “Δοκίμιο για μια ποιητική της ιστορίας”, *Τα Ιστορικά*, τ.χ 31, Αθήνα 1999, σσ. 259 – 290. Επίσης, Α. Λιάκος, “Μεταμοντερνισμός και Ιστορία”, εφ. “ΤΟ ΒΗΜΑ”, 01/03/1998.

μεταμοντερνισμό η αλήθεια δεν είναι μία και μοναδική, αλλά υπάρχουν πολλές αλήθειες που προσδιορίζονται από τις επιμέρους εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής (κοινωνία, οικονομία, θρησκεία, πολιτισμός) και από τη γλώσσα, νοούμενη ως ένα σύστημα συμβολικών αναπαραστάσεων. Μέσω αυτής της μεθοδολογίας ο ιστορικός είναι σε θέση να εντοπίσει τη χρονική στιγμή που μία επιμέρους αλήθεια κατέστη κυρίαρχη εξαιτίας της δύναμης και της εξουσίας των φορέων της. Για παράδειγμα ο ιστορικός με τον τρόπο αυτό θα μπορούσε να εντοπίσει τις ιστορικές ασυνέχειες που συγκρότησαν την ελληνική εθνική ταυτότητα ως ένα συμβολικό σύστημα και ως εκ τούτου ως ένα σύστημα κυρίαρχης γνώσης για το έθνος.⁵³

Γενικά μιλώντας θα μπορούσαμε να πούμε ότι σε όλα τα παραπάνω υποδείγματα προσέγγισης της Ιστορίας και ιστοριογραφίας η έννοια του έθνους και οι συνεπαγόμενες από αυτήν έννοιες του εθνικισμού, της εθνικής ταυτότητας, της εθνικής συνείδησης, βρίσκονται, άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο, στο επίκεντρο της προβληματικής τους. Θα μπορούσαμε επίσης να πούμε χρησιμοποιώντας μία πιο διαφορετική κατηγοριοποίηση ότι οι θεωρητικές προσεγγίσεις που αναφέρονται και αναλύουν τις έννοιες αυτές χωρίζονται σε δύο πολύ γενικές κατηγορίες. Στις “θεωρίες της εθνικής αφύπνισης” και στις “θεωρίες παραγωγής του έθνους”. Για τις πρώτες το έθνος είναι μία οντότητα που προϋπάρχει και αφυπνίζεται, ευρισκόμενο στο επίκεντρο της ιστορίας, εφόσον ικανοποιούνται κάποιοι συγκεκριμένοι ιστορικοί όροι. Για τη δεύτερη κατηγορία το έθνος δεν προϋπάρχει, αλλά συγκροτείται και κατά κάποιο τρόπο κατασκευάζεται μέσω του εθνικισμού, της εθνικής ιδεολογίας και των κρατικών θεσμών.⁵⁴

Στην πραγματικότητα οι θεωρίες της εθνικής αφύπνισης, με κυρίαρχη σε αυτές τον ιστορικισμό, αφενός συνιστούν μέρος της εθνικής ιδεολογίας, αφετέρου αντανakλούν τον τρόπο με τον οποίο η κυρίαρχη ομάδα μέσα στην κοινωνία αντιλαμβάνεται το έθνος. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο οι ιστορικοί και η ιστοριογραφία αποκτούν κεντρική σημασία στη δημιουργία του εθνικού κράτους και του εθνικισμού.⁵⁵ Ακόμα περισσότερο, υπάρχει μία ευθεία συσχέτιση ανάμεσα στην κατασκευή του έθνους και τη δημιουργία των εθνικών ταυτοτήτων, δεδομένου ότι οι αφηγήσεις για το έθνος προσωποποιούν το τελευταίο και ωθούν στην ταύτιση των υποκειμένων με τη συλλογικότητα, έτσι όπως αυτή προσδιορίζεται στο πλαίσιο της εθνικής αφήγησης.⁵⁶

2.2 Ο ρόλος της ιστοριογραφίας στη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης στο πλαίσιο του νεώτερου και σύγχρονου ελληνικού κράτους

⁵³ Μουστάκα, ό.π., σ. 41.

⁵⁴ Α. Λιάκος, “Προς επισκευήν Ολομέλειας και Ενότητος. Η δόμηση του εθνικού χρόνου”, διαθέσιμο στο <http://helios-eie.ekt.gr/EIE/bitstream/10442/7689/2/N03.009.19.pdf>, επίσκεψη 14/09/2017.

⁵⁵ Στο ίδιο.

⁵⁶ Στο ίδιο.

Η σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία γεννήθηκε και αναπτύχθηκε στο πλαίσιο του νέου ελληνικού κράτους, το οποίο προέκυψε μετά το πέρας των επαναστατικών διαδικασιών και την ανακήρυξη της ελληνικής ανεξαρτησίας, τον 19ο αιώνα. Το νεοσύστατο ελληνικό κράτος όμως συγκροτείται σε μία χρονική περίοδο κατά την οποία ήδη κυριαρχεί στην Ευρώπη η εθνική ιδεολογία που όπως αναπτύχθηκε παραπάνω προϋποθέτει, σύμφωνα τουλάχιστον με το ιστοριογραφικό υπόδειγμα του ιστορικισμού που ανθεί αυτή την περίοδο, την παρουσία και αδιάλειπτη συνέχεια του έθνους μέσα στη διαχρονία. Επομένως ένα βασικό διακύβευμα αυτής της περιόδου είναι η τεκμηρίωση της διαχρονικής συνέχειας του ελληνικού έθνους από τους αρχαίους χρόνους μέχρι εκείνη την περίοδο που, πέραν των άλλων, συνιστούσε και μία βασική προϋπόθεση συγκρότησης της νεοελληνικής εθνικής ταυτότητας.⁵⁷

Άλλωστε την περίοδο της συγκρότησης του νέου ελληνικού κράτους είχε διαμορφωθεί το κατάλληλο για αυτό το ζήτημα διανοητικό κλίμα, ήδη πριν το Εικοσιένα, από τους εκπροσώπους του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Οι τελευταίοι στην προσπάθειά τους να νομιμοποιήσουν το αίτημα των Ελλήνων για ανεξαρτησία είχαν φροντίσει να καλλιεργήσουν με συστηματικό τρόπο την ιδέα της σύνδεσης των νέων Ελλήνων με τους αρχαίους προγόνους τους. Και βέβαια η προσπάθεια των μεγάλων μορφών του Νεοελληνικού Διαφωτισμού να αποκαταστήσουν τη σχέση των αρχαίων Ελλήνων με τους Νεοέλληνες δεν ήταν άσχετη με την κυρίαρχη τάση, την περίοδο αυτή στην Ευρώπη, της ιδέας των εθνικοτήτων. Έτσι, η τεκμηρίωση της ελληνικής συνέχειας μέσα στο χρόνο θα δημιουργούσε τις απαραίτητες προϋποθέσεις για τη συμπαράσταση των Ευρωπαίων στον ελληνικό αγώνα για ανεξαρτησία, γεγονός που όπως αποδείχθηκε ήταν καθοριστικής σημασίας για την επιτυχή έκβαση του ελληνικού ζητήματος.⁵⁸

Παρόλα αυτά η συγκρότηση, σε αυτό το πλαίσιο, της νεοελληνικής εθνικής ταυτότητας και συνείδησης αποδείχθηκε σε ένα σημαντικό βαθμό προβληματική, διότι προσέκρουε σε ένα δυσεπίλυτο ζήτημα. Το ζήτημα αυτό σχετιζόταν με την παρεμβολή των δέκα και πλέον αιώνων ύπαρξης του Βυζαντίου, που εν πολλοίς διέκοπτε την υποτιθέμενη ελληνική συνέχεια από την αρχαιότητα ως τον 19ο αιώνα. Πέραν των ίδιων των πραγματολογικών δεδομένων που παρέπεμπαν στη ρωμαϊκή καταγωγή και συνείδηση των Βυζαντινών, υπήρχε ένας ακόμη σοβαρότερος λόγος εξαιτίας του οποίου η μακρόχρονη βυζαντινή περίοδος δεν ήταν εύκολο να ενταχθεί στη συνέχεια του ελληνικού έθνους. Στη σκέψη των φορέων του Ευρωπαϊκού και αργότερα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, το Βυζάντιο αντιμετωπιζόταν ως τμήμα της “βάρβαρης Ανατολής” και η περίοδος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ως μία περίοδος δεσποτική και σκοταδιστική, γεγονός που απέκλειε τη

⁵⁷ Ν. Ροτζώκος, “Η νεοελληνική εθνική ιδεολογία και η εθνική ιστοριογραφία”, στο Γ. Μαργαρίτης κ.ά., *Νεώτερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία*, τομ. Γ', Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα 1999, σ. 217.

⁵⁸ Στο ίδιο, σσ. 217 – 218.

βυζαντινή πολιτεία από τις αξίες της κλασικής αρχαιότητας, που την περίοδο αυτή λειτουργούσαν με παραδειγματικό τρόπο, τόσο για τους Ευρωπαίους, όσο και για τους Νεοέλληνες.⁵⁹

Ωστόσο το ζήτημα της ελληνικής συνέχειας παρέμενε εξόχως σημαντικό, δεδομένου ότι άπτονταν και όψεων που αφορούσαν πιο πρακτικά, αλλά εξίσου σημαντικά θέματα. Το νέο ελληνικό κράτος που γεννήθηκε στα ερείπια της οθωμανικής κατάκτησης κατοικούνταν από ένα πληθυσμό που δεν είχε απολέσει, τουλάχιστον σε συνειδησιακό επίπεδο, τις νοοτροπίες που αναπτύχθηκαν όλη την προηγούμενη περίοδο και οι οποίες οργανώθηκαν στη βάση τοπικών ιδιομορφιών, παγιωμένων μορφών άσκησης της εξουσίας και ετερόκλητων πολιτισμικών παραδόσεων. Το γεγονός αυτό δημιουργούσε μία σύγχυση και ένα πρόβλημα προσανατολισμού στο πλαίσιο του νέου ελληνικού κράτους. Έτσι η νεοελληνική κοινωνία του 19ου αιώνα εμφανίζεται διχασμένη. Από τη μία πλευρά υπάρχει η δυτικότερη λογισύνη που θαυμάζει την Ευρώπη και περιφρονεί την Ανατολή, από την άλλη μία μερίδα λογίων και δημόσιων προσώπων που αντιπαρέρχονται οτιδήποτε δυτικό ως ξενόφερτο και ως αποδιαρθρωτικό της ορθοδοξίας και των αξιών των ελληνικών παραδόσεων. Επομένως, το ζήτημα της εθνικής ολοκλήρωσης του νέου ελληνικού κράτους λάμβανε ακόμα μεγαλύτερες διαστάσεις, αφού η επίλυσή του μπορούσε ως ένα σημαντικό βαθμό να ενισχύσει την κοινωνική συνοχή των μελών του, γεγονός απαραίτητο προκειμένου να μπορέσει να αναπαραχθεί.⁶⁰

Σε όλα αυτά τα προβλήματα που αφορούσαν την εθνική ταυτότητα και τον εθνικό προσανατολισμό των Νεοελλήνων ήρθε να προστεθεί ένα νέο. Ήταν οι απόψεις του Βαυαρού ιστορικού Ιάκωβου Φάλμεράιερ οι οποίες διατυπώθηκαν το 1830, δηλαδή την περίοδο της συγκρότησης του νέου ελληνικού κράτους και οι οποίες διαδόθηκαν ταχύτατα εντός και εκτός Ελλάδας, προκαλώντας μεγάλη αναταραχή. Σύμφωνα με τον Φάλμεράιερ ήδη από τον 10ο τουλάχιστον αιώνα η κάθοδος και η εγκατάσταση σλαβικών και αλβανικών φύλων στις ελληνικές περιοχές είχε ως αποτέλεσμα, μέσω της επιμειξίας, τη νόθευση και τελικά την εξαφάνιση της αρχαιοελληνικής φυλής και του πολιτισμού της. Άρα οι πληθυσμοί που διαβιούν στο νέο ελληνικό κράτος δεν μπορούν να έχουν καμία σχέση με τους αρχαίους Έλληνες. Η αμφισβήτηση της αρχαιοελληνικής καταγωγής των Νεοελλήνων υπήρξε ένα βαρύτατο πλήγμα στην προσπάθεια συγκρότησης της νεοελληνικής εθνικής ταυτότητας, αλλά και στον τρόπο με τον οποίο οι Ευρωπαίοι αντιμετώπιζαν τους κατοίκους του νέου κράτους. Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι η περίοδος αυτή, πέραν των άλλων, είναι η εποχή που στην Ευρώπη κυριαρχεί ο νεοκλασικισμός και ως εκ τούτου ο θαυμασμός για τον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Οι απόψεις του Φάλμεράιερ που δημιουργούσαν πρόσθετες δυσκολίες στο ζήτημα της συγκρότησης της νεοελληνικής εθνικής συνείδησης και ταυτότητας απαιτούσαν μία άμεση αντιμετώπιση και απάντηση. Την απάντηση αυτή ανέλαβε να

⁵⁹ Στο ίδιο, σ.219.

⁶⁰ Στο ίδιο, σσ.219 – 220.

δώσει, με πολιτισμικούς κυρίως όρους, η νεοσύστατη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία, η οποία στο εξής έθεσε στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός της το ζήτημα της διαχρονικότητας του ελληνισμού.⁶¹

Προκειμένου να αποκατασταθεί η συνέχεια του ελληνικού έθνους μέσα στον χρόνο έπρεπε οι Νεοέλληνες ιστορικοί να επιλύσουν το πρόβλημα του Βυζαντίου και της ένταξής του στην ελληνική ιστορία. Σε αυτή την προσπάθεια πρωτοστάτησαν δύο σημαντικοί Έλληνες ιστορικοί, ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος και ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Και οι δύο επιχείρησαν την αποκατάσταση του Βυζαντίου. Βεβαίως οι διαφορετικές πολιτιστικές και μορφωτικές τους υποδομές τους ωθούσαν σε μία διαφορετικού τύπου αντιμετώπιση του βυζαντινού κράτους. Ο Επτανήσιος Ζαμπέλιος που δε βίωσε τον έντονο αντιβυζαντινισμό αποδέχεται με μεγαλύτερη ευκολία το Βυζάντιο και το εντάσσει αμέσως στην ελληνική συνέχεια. Αντιθέτως, ο Φαναριώτης και κατόπιν Αθηναίος Παπαρρηγόπουλος θα προβληματιστεί αρκετά πριν καταφέρει να αποδεχθεί και να εντάξει τη βυζαντινή περίοδο στον ελληνισμό.⁶²

Η επαναδιαπραγμάτευση της βυζαντινής ιστορίας με στόχο την ένταξη των ελληνικών Μέσων Χρόνων στην ελληνική ιστορία υπαγορεύονταν, την περίοδο αυτή, και για άλλους λόγους, σημαντικότεροι των οποίων ήταν ο αλυτρωτισμός, η προβολή της λεγόμενης Μεγάλης Ιδέας και οι επεκτατικοί προσανατολισμοί του νεοελληνικού κράτους στη Βαλκανική.⁶³ Πιο συγκεκριμένα σε ότι αφορά αυτά τα τρία ζητήματα μπορούν να αναφερθούν τα εξής. Τα περιορισμένα την εποχή εκείνη σύνορα του ελληνικού κράτους εκ των πραγμάτων εξαιρούσαν τους (“αλύτρωτους”) ελληνικούς πληθυσμούς που ζούσαν εκτός των ορίων του. Επομένως ετίθετο ένα ζήτημα εθνικής ολοκλήρωσης του νέου ελληνικού κράτους, του οποίου η εδαφική επικράτεια δεν συνέπιπτε με τα όρια του ελληνισμού. Την ίδια περίοδο γεννιούνται και τα υπόλοιπα ανεξάρτητα βαλκανικά κράτη, τα οποία προσπαθούν με τη σειρά τους να επικαλεσθούν την ιστορική τους συνέχεια στην περιοχή, ώστε να προσπορισθούν πρώην οθωμανικά εδάφη, στα οποία είχε βλέψεις και το νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Και στις δύο περιπτώσεις η ένταξη του Βυζαντίου στην ελληνική συνέχεια θα είχε ευεργετικά αποτελέσματα. Στην περίπτωση του αλυτρωτισμού και του ζητήματος της εθνικής ολοκλήρωσης η ελληνοποίηση του Βυζαντίου μπορούσε να λειτουργήσει παραδειγματικά και να νομιμοποιήσει τις βλέψεις του νέου ελληνικού κράτους. Ανάλογη λειτουργία είχε να επιτελέσει και στο θέμα της διεκδίκησης βαλκανικών εδαφών, αφού η ελληνικότητα του Βυζαντίου θα μπορούσε εξίσου να νομιμοποιήσει αυτές τις βλέψεις, δεδομένου ότι οι συγκεκριμένες περιοχές ανήκαν στη

⁶¹ Στο ίδιο, σσ. 220 – 221.

⁶² Ε. Σκοπετέα, *Το “πρότυπο Βασίλειο” και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830 – 1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σσ. 179 – 180.

⁶³ Ροτζώκος, ό.π., σσ. 222 – 223.

βυζαντινή επικράτεια.⁶⁴

Στο δεύτερο έργο του με τίτλο *Βυζαντιναί Μελέται. Περί πηγών Νεοελληνικής Εθνότητος* (1857) ο Ζαμπέλιος υποστηρίζει ότι οι τρεις βασικές οργανωτικές αρχές που χαρακτηρίζουν τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, δηλαδή ο “Αττικισμός” (η Αττική παιδεία), ο “Ρωμαϊσμός” (η πολιτική ενότητα που συναντάμε στον ρωμαϊκό κόσμο) και ο Χριστιανισμός συγκροτούν το πνεύμα του ελληνισμού και τις τρεις μεγάλες ιστορικές του παραδόσεις, που η σύμπτωσή τους συνιστά τον ελληνικό μεσαίωνα, δηλαδή το Βυζάντιο. Όπως υποστηρίζει ο Ζαμπέλιος αυτές οι τρεις βασικές αρχές αποδεικνύουν την ελληνικότητα του Βυζαντίου, το οποίο αποτελεί τον συνδετικό κρίκο μεταξύ του αρχαίου και του νέου ελληνισμού. Ωστόσο, όπως συνεχίζει, αυτό δεν θα ήταν δυνατό χωρίς την ανάδυση μιας τέταρτης οργανωτικής αρχής, που χαρακτηρίζει την υστεροβυζαντινή περίοδο, η οποία είναι ο “λαός” που αναλαμβάνει πρωταγωνιστικό ιστορικό ρόλο. Μέσω αυτής το Γένος συνεχίζει την ύπαρξή του στη σύγχρονη εποχή. Στην οπτική του Ζαμπέλιου ο λαός προσλαμβάνει το χαρακτήρα του δρώντος ιστορικού υποκειμένου που αναλαμβάνει την καθοδήγηση του ελληνικού έθνους στους Νέους Χρόνους.⁶⁵

Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος στο έργο του *Περί εποικήσεως σλαβικών τινών φυλών εις την Πελοπόννησο* θα επιχειρήσει να ανατρέψει τις θέσεις του Φλαμεράιερ περί εκσλαβισμού των Ελλήνων. Παρά το γεγονός ότι αποδέχεται την κάθοδο και εγκατάσταση σλαβικών φύλων στην Πελοπόννησο, υποστηρίζει ότι αυτοί οι πληθυσμοί προοδευτικά εξελληνίστηκαν από τους ντόπιους κατοίκους με αποτέλεσμα να αποδεχθούν τη γλώσσα και τη θρησκεία των Ελλήνων. Να σημειωθεί ότι προκειμένου να αναπτύξει την επιχειρηματολογία του στηρίζεται στη θετικιστική ιστορικιστική μέθοδο από την οποία, τόσο ο ίδιος όσο και ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος, ήταν επηρεασμένος. Στο πλαίσιο της, όπως αναπτύχθηκε παραπάνω, η ιστορική γνώση προέρχεται από την προσεκτική μελέτη των ιστορικών πηγών. Επίσης, το έθνος είναι μία υπερϊστορική “φυσική” οντότητα, που ανέκαθεν προϋπήρχε και που μπορεί διαχρονικά να αναπαράγεται μέσα στην ιστορία.⁶⁶

Τις ίδιες βεβαίως αρχές, τις αρχές του ιστορικισμού, θα εφαρμόσει και στο σημαντικότερο έργο του, την *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*. Σε αυτό ο Παπαρρηγόπουλος θα επιχειρήσει να τεκμηριώσει την τρισχιλιετή συνέχεια του ελληνικού έθνους, την οποία θα χαρακτηρίσει ως ενιαία, συνεχή και αδιάσπαστη.⁶⁷

Με ποιον τρόπο όμως αντιλαμβάνεται ο Παπαρρηγόπουλος αυτή τη διαχρονική ύπαρξη του ελληνικού έθνους μέσα στο ιστορικό συνεχές, μέσα εν τέλει στη γραμμική χρονικότητα του ιστορικισμού από τον οποίο εμπνέεται και του οποίου τις μεθοδολογικές αρχές ακολουθεί; Την

⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 223.

⁶⁵ Ροτζώκος, ό.π., σσ. 228 – 229.

⁶⁶ Στο ίδιο, σσ. 235 - 236.

⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 235.

αντιλαμβάνεται ως ένα είδος συλλογικής συνύπαρξης και ταυτότητας, του οποίου οι ιδιαίτεροι δεσμοί αλλά και η μοναδικότητα οργανώνονται στον άξονα τριών βασικών πολιτισμικών χαρακτηριστικών, τα οποία δρουν ταυτοχρόνως και είναι κοινά σε όλη την ιστορική πορεία του ελληνικού έθνους: στην κοινή καταγωγή, στη γλώσσα και στη θρησκεία.⁶⁸

Πρέπει να τονιστεί ότι η συμβολή του Παπαρρηγόπουλου στο ζήτημα της συγκρότησης της νεοελληνικής εθνικής ιδεολογίας είναι τεράστια και δεν υποβαθμίζεται από τις αξιωματικές παραδοχές του - που είναι άλλωστε οι ίδιες αξιωματικές παραδοχές του ιστορικισμού τον οποίο ασπάζεται και ο οποίος κυριαρχεί ως ιστοριογραφικό παράδειγμα την περίοδο εκείνη - περί της οντολογίας του έθνους και της εμπλοκής μεταφυσικών δυνάμεων στην ιστορική πλοκή. Διότι στο πλαίσιο αυτό επιχείρησε να οργανώσει ένα συνεκτικό ιστοριογραφικό αφήγημα, στο οποίο εξιστόρησε όλες τις φάσεις αυτής της συνεχούς παρουσίας του ελληνισμού στο ιστορικό γίγνεσθαι, συμπεριλαμβάνοντας σε αυτήν και τη μεσαιωνική ιστορία. Παράλληλα δεν αρκέστηκε σε μεταφυσικές ερμηνείες αλλά επιχείρησε με μεθοδολογικά άρτιο τρόπο την τεκμηρίωση του λόγου του. Τέλος, το όλο αφηγηματικό πλαίσιο της γραφής του δεν μένει καθηλωμένο στο παρελθόν, αλλά εντάσσεται στο παρόν και προβάλλεται στο μέλλον. Έτσι λοιπόν η ιστορική αφήγηση του Παπαρρηγόπουλου διατρέχει όλες τις φάσεις της τρισχιλιετούς παρουσίας του ελληνισμού: αρχαίος, μεσαιωνικός και νέος ελληνισμός. Κατά τον Παρρηγόπουλο ο ελληνισμός πρωταγωνιστεί και στις τρεις αυτές ιστορικές φάσεις με ένα διαφορετικό κάθε φορά πρόσωπο, χωρίς να έχει σε καμία από αυτές απολέσει την ουσία του. Παράλληλα υποστηρίζει ότι η Θεία Πρόνοια προδιαγράφει το ιστορικό γίγνεσθαι. Έτσι, οι τρεις διαφορετικές φάσεις που διέρχεται ο ελληνισμός, κατά τον Παπαρρηγόπουλο είναι νομοτελειακά προδιαγεγραμμένες από τη Θεία Πρόνοια. Η τελευταία, κατά κάποιον τρόπο, έχει αναθέσει μία ιστορική αποστολή, μία ιστορική εντολή στο ελληνικό έθνος σε κάθε φάση της τρισχιλιετούς παρουσίας του. Στην αρχαιότητα η ιστορική αποστολή του ελληνικού έθνους ήταν η διάδοση του πολιτισμού στην ανθρωπότητα, στη βυζαντινή περίοδο ήταν η θεμελίωση της χριστιανικής ηθικής και στους Νέους Χρόνους είναι ο εκπολιτισμός και εξευρωπαϊσμός της Ανατολής.⁶⁹ Αυτή η τελευταία ιστορική αποστολή που αναγνωρίζει ο Παπαρρηγόπουλος στο ελληνικό έθνος αυτομάτως σηματοδοτεί και σε ένα βαθμό νομιμοποιεί στις συλλογικές αναπαραστάσεις το στόχο της εθνικής ολοκλήρωσης, της συνάντησης του έθνους με τον φυσικό του χώρο, που δεν ήταν άλλος από τα εδάφη της πρώην Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στα οποία κατοικούσαν ελληνικοί πληθυσμοί και επομένως συνιστά ένα επιχείρημα που υποστηρίζει την πολιτική της Μεγάλης Ιδέας.⁷⁰

⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 236.

⁶⁹ Στο ίδιο, σσ. 237 - 239.

⁷⁰ Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός διαφωτισμός: Πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μτφρ. Σ. Νικολούδη, Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα

Το ιστοριογραφικό έργο του Παπαρρηγόπουλου συνέβαλε καθοριστικά στη δημιουργία μιας ελληνικής εθνικής ιστορίας και στη διαμόρφωση μιας εθνικής ιδεολογίας, ταυτότητας και συνείδησης. Έκτοτε κυριάρχησε στον ελληνικό χώρο ως ο βασικός τρόπος σύλληψης της ελληνικής κοινωνίας με το παρελθόν της.⁷¹

Ο κυρίαρχος χαρακτήρας που εξέλαβε το έργο του Παπαρρηγόπουλου στην ελληνική ιστοριογραφία διαφαίνεται και στις θέσεις ενός από τους σημαντικότερους σύγχρονους Έλληνες ιστορικούς, του Νίκου Σβορώνου, αν και ο τρόπος προσέγγισης του όλου ζητήματος από αυτόν δεν σχετίζεται με το μεθοδολογικό και φιλοσοφικό πλαίσιο του ιστορισμού. Ο Σβορώνος ανάγει τη συγκρότηση του ελληνικού έθνους στις αρχές του 11ου αιώνα. Ουσιαστικά, υποστηρίζει, δεν επρόκειτο για μία πρωταρχική συγκρότηση του ελληνοισμού, δεδομένου ότι ο ελληνοισμός θεωρούνταν, κατά τον Σβορώνο, ήδη συγκροτημένος στα χρόνια της ρωμαϊκής κατάκτησης. Αργότερα, στο βυζαντινό πλαίσιο η κυριαρχία του χριστιανισμού είχε ως αποτέλεσμα την εξασθένιση της ιστορικής του συνέχειας μέχρι τον 11ο αιώνα, όταν επέρχεται η επανασύνδεσή του με την ελληνική παράδοση. Βασικό προαπαιτούμενο όμως αυτής της επανασύνδεσης υπήρξε ο κλυδωνισμός της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από την περίοδο αυτή και έπειτα, γεγονός που επιτρέπει την ανάπτυξη της ελληνικής εθνικής συνείδησης. Κατόπιν, στο πλαίσιο της Τουρκοκρατίας, η ελληνική εθνική ιδεολογία θα εγκολληθεί στην ορθοδοξία για να υπαχθεί εν τέλει, κατά τον 18ο και 19ο αιώνα, στην αρχή των εθνικών κρατών. Έτσι, σύμφωνα με τον Σβορώνο, το Εικοσιένα είχε ήδη ολοκληρωθεί η διαδικασία σχηματισμού του ελληνικού έθνους και το μόνο που απέμενε ήταν η διεκδίκηση της πολιτειακής / κρατικής του έκφρασης.⁷² Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι αυτή ή παρεμφερής με τον Παπαρρηγόπουλο ιδέα της συνέχειας του ελληνικού έθνους δεν συνδέεται στον Σβορώνο με μεταφυσικού χαρακτήρα προϋποθέσεις, αλλά με τα κοινωνικό / πολιτικά και πνευματικά χαρακτηριστικά αυτής της περιόδου. Για τον Ν. Σβορώνο το κομβικό σημείο της δημιουργίας του νεοελληνικού έθνους δεν είναι η βούληση της Θείας Πρόνοιας αλλά η ανάπτυξη της ελληνικής αστικής τάξης και το κίνημα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.⁷³

Τέλος, οι πιο σύγχρονες απόψεις για τη γένεση της νεοελληνικής εθνικής συνείδησης θεωρούν ότι η περίοδος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού συνιστά το σημείο τομής που οδηγεί στη μετάβαση από μια κατάσταση προεθνικής θρησκευτικής συνείδησης σε μία άλλη, κατά την οποία διαμορφώνεται η νεοελληνική εθνική συνείδηση εξαιτίας των πνευματικών και υλικών αλλαγών και

1996, σ. 98.

⁷¹ Ροτζώκος, ό.π., σ. 239.

⁷² Ν. Σβορώνος, *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, εισ. - επιμ. Ξ. Γιαταγάνας, Θεμέλιο, Αθήνα 1982, σσ. 146 – 161.

⁷³ Ν. Σβορώνος, *Το ελληνικό έθνος: Γένεση και διαμόρφωση του νέου ελληνοισμού*, Πόλις, Αθήνα 2004, σσ. 97 -106.

προϋποθέσεων που αναπτύσσονται στο πλαίσιο αυτής της περιόδου.⁷⁴

---

⁷⁴ Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Νεοελληνικά Μελετήματα, Αθήνα ⁶1993, σ. 14.

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ:

ΤΟ ΣΧΟΛΙΚΟ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΟ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

3.1 Ο ρόλος του σχολικού εγχειριδίου ιστορίας στη διαμόρφωση και αναπαραγωγή της εθνικής ταυτότητας και συνείδησης

Το σχολείο στο σύγχρονο έθνος – κράτος συνιστά ένα θεσμοθετημένο χώρο εντός του οποίου εδραιώνεται και αναπαράγεται η εθνική συνείδηση και ταυτότητα μέσω μαθημάτων που στοχεύουν στην εθνική διαπαιδαγώγηση των νέων, σημαντικότερο των οποίων είναι η Ιστορία. Μέσα από τη διδασκαλία μαθημάτων όπως η Ιστορία αναδεικνύεται η μοναδικότητα του «εθνικού εαυτού» σε αντιπαραβολή με τον «εθνικό άλλο». Σε όλη αυτή τη διαδικασία μεγάλη σημασία προσλαμβάνει η διαχείριση του χρόνου, στο πλαίσιο του οποίου οι τρεις διαστάσεις του χρόνου, το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον νοηματοδοτούνται μέσω του έθνους και της εθνικής συνέχειας.⁷⁵

Γενικότερα, ο ρόλος των σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας, στη χώρα μας αλλά και σε άλλες χώρες, από τον 19ο αιώνα και έπειτα επικεντρώνεται στη διαμόρφωση του εθνοκεντρικού τρόπου σκέψης, γεγονός που δεν συμβάλλει στην αλληλοκατανόηση των εθνών. Επιπρόσθετα η καλλιέργεια του εθνοκεντρισμού ως τρόπου σκέψης συναρτάται με τον τρόπο με τον οποίο οργανώνεται η ιστορική αφήγηση στα εγχειρίδια μέσα από την ανάπτυξη εθνικών μύθων και την εξιστόρηση πολεμικών γεγονότων. Σημαντικό επίσης ρόλο σε αυτή τη διαδικασία διαδραματίζει η γλωσσική διατύπωση της αφήγησης που μέσα από φαινόμενα αποσιωπήσεων, αντιφάσεων, στοιχείων αφηγηματικής αχρονικότητας, αρνητικών σημασιολογήσεων του «εθνικού άλλου», συχνά επιχειρεί να εδραιώσει συγκεκριμένου τύπου εξουσιαστικές σχέσεις μεταξύ των ιθύνοντων κοινωνικών τάξεων και του γενικού πληθυσμού.⁷⁶

Η πραγματικότητα αυτή διαφαίνεται σαφώς στις υπουργικές αποφάσεις που κατά καιρούς εκδόθηκαν σχετικά με το μάθημα της Ιστορίας και τη διδασκαλία του, σύμφωνα με τις οποίες βασικός σκοπός της διδασκαλίας του μαθήματος, στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και όχι μόνο, θεωρείται μεταξύ άλλων η καλλιέργεια της ιστορικής και εθνικής συνείδησης στους μαθητές. Έτσι το σύνολο σχεδόν των κατά καιρούς εκδοθέντων αναλυτικών προγραμμάτων αποδίδουν αυτό τον ρόλο στη διδασκαλία του μαθήματος της Ιστορίας, παρά το γεγονός ότι το ζήτημα της καλλιέργειας της εθνικής συνείδησης στους μαθητές εμφανίζεται σε αυτά ως ένας μόνο από ένα σύνολο στοχοθεσιών που αφορούν τη διδασκαλία του μαθήματος.⁷⁷

⁷⁵ Ε. Αβδελά, “Χρόνος, Ιστορία και εθνική ταυτότητα στο σχολείο”, στο Α. Φραγκουδάκη - Θ. Δραγώνα (επιμ.), “*Τι εν’ η πατρίδα μας;*”. *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 49.

⁷⁶ Π. Χριστίδης, “Η συμβολή των εγχειριδίων ιστορίας της Στ’ τάξης του δημοτικού σχολείου, της περιόδου 1974 – 2013 στη διαμόρφωση εθνικής συνείδησης”, Πρακτικά 7ου επιστημονικού συνεδρίου ιστορίας εκπαίδευσης με διεθνή συμμετοχή, Πάτρα 28 – 29 Ιουνίου 2014, διαθέσιμο στο <http://eriande-elemedu.e-millescreations.com/art/uploads/sxolikiistoria.pdf>.

⁷⁷ Στο ίδιο.

Στο σημείο αυτό θεωρούμε απαραίτητο να τονίσουμε μία σημαντική διάσταση του εκπαιδευτικού συστήματος που προκύπτει από τη σχέση του τελευταίου με την ευρύτερη κοινωνικό – πολιτική πραγματικότητα, γεγονός που διαφαίνεται στον τρόπο οργάνωσης αλλά και στο περιεχόμενο των αναλυτικών προγραμμάτων. Η εκπαίδευση, ως κοινωνικός θεσμός, διαπλέκεται και σχετίζεται με τις πολιτικές διαδικασίες και την κοινωνικό – πολιτική πραγματικότητα. Επομένως η εκπαιδευτική διαδικασία υπακούει στις εκάστοτε κυρίαρχες ιδεολογικές επιλογές, με αποτέλεσμα το γνωστικό και αξιακό της περιεχόμενο να τείνει να αναπαράγει την κυρίαρχη τάξη πραγμάτων.⁷⁸ Σε αυτό το πλαίσιο θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι ο βασικός σκοπός της Ιστορίας, έτσι όπως αυτός ορίζεται στα αναλυτικά προγράμματα ελάχιστα σχετίζεται με την ιστορική γνώση. Είναι κυρίως μία πολιτική και κοινωνικοποιητική διαδικασία που επιβάλλεται από μία μέριμνα αναπαραγωγής της συνείδησης της εθνικής συνέχειας.⁷⁹

Αν όμως σε μία περίοδο διαμόρφωσης του εθνικού κράτους, όπως συνέβη στην περίπτωση της Ελλάδας τον 19ο αιώνα, η επικέντρωση στη δημιουργία μιας στενά ορισμένης εθνικής συνείδησης ήταν μία αδήριτη αναγκαιότητα, στο πλαίσιο της σημερινής κοινωνικής πραγματικότητας που χαρακτηρίζεται από στοιχεία έντονης πολυπολιτισμικότητας μοιάζει χρησιμότερη η ανάπτυξη της ιστορικής γνώσης. Η τελευταία μπορεί να οριστεί ως μία ευρύτερη γνωστική και βιωματική διαδικασία που εμπεριέχει εν τέλει και την έννοια της εθνικής συνείδησης. Επίσης ως μία διαδικασία στο πλαίσιο της οποίας το βάρος της διδασκαλίας μετατοπίζεται από τη στείρα παράθεση γεγονότων, ονομάτων και χρονολογιών στην προβληματική των παραγόντων εκείνων που συνέβαλαν στις εκάστοτε αλλαγές. Η έννοια της ιστορικής σκέψης έχει μία κριτική διάσταση στον τρόπο αντιμετώπισης της ιστορικής διαδικασίας, ενώ παράλληλα μπορεί να δημιουργήσει το κατάλληλο διανοητικό περιβάλλον που θα ευνοήσει την ένταξη και ενσωμάτωση αλλοεθνών πληθυσμών στην ελληνική κοινωνία. Από την άποψη αυτή είναι απαραίτητο να επανακαθοριστεί τόσο το περιεχόμενο της διδασκαλίας του μαθήματος της Ιστορίας, όσο και να εφαρμοστούν εναλλακτικοί τρόποι διδασκαλίας παράλληλα με τους ισχύοντες που δεν θα περιορίζουν τη διδασκαλία μόνο στη σχολική αίθουσα, αλλά θα την επεκτείνουν στον ευρύτερο χώρο της καθημερινής ανθρώπινης δράσης. Πλάι στη διδασκαλία της Ιστορίας στο σχολικό περιβάλλον, τα μουσεία οι ιστορικοί τόποι, η πόλη, οι τέχνες, θα μπορούσαν να δώσουν το έναυσμα που θα οδηγήσει τους μαθητές στην ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης και σε μία ικανότητα να σκέπτονται για την ιστορία κριτικά και πληθυντικά.⁸⁰

⁷⁸ Α. Φραγκουδάκη, *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, Παπαζήσης, Αθήνα 1985, σ. 15.

⁷⁹ Ε. Αβδελά, *Ιστορία και Σχολείο*, Νήσος, Αθήνα 1998, σ. 39.

⁸⁰ "Το στοίχημα είναι η ιστορική και όχι η εθνική συνείδηση", Συνέντευξη του Α. Λιάκου στη Μ. Χαρτουλάρη, *Εφημερίδα των Συντακτών*, 06/11/2015, διαθέσιμο στο <http://www.efsyn.gr/arthro/stoihima-einai-i-istoriki-kai-ohi-i-ethniki-syneidisi>, επίσκεψη 20/09/217.

Ποιός όμως υπήρξε ο ρόλος του σχολικού εγχειριδίου Ιστορίας κατά τη διάρκεια του ελληνικού μεταπολεμικού κράτους στη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης και του εθνικού εαυτού; Κάνοντας χρήση, για πρακτικούς τουλάχιστον λόγους, της κυρίαρχης ή καθιερωμένης ιστορικής περιοδολόγησης του μεταπολεμικού ελληνικού κράτους θα λέγαμε ότι σε αυτό μπορούμε να διακρίνουμε τρεις ιστορικές περιόδους. Την περίοδο του μετεμφυλιακού κράτους που χρονολογικά προσδιορίζεται μεταξύ των ετών 1950 – 1967, την περίοδο της δικτατορίας των συνταγματαρχών (1967 – 1974) και την περίοδο της μεταπολίτευσης (1974 έως σήμερα).⁸¹

Η ήττα της Αριστεράς στον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο επέτρεψε στις νικήτριες δεξιές δυνάμεις να συγκροτήσουν ένα ιδιότυπο αστικό κοινοβουλευτικό σύστημα, το οποίο είχε τον χαρακτήρα μιας περιορισμένης και κηδεμονευόμενης δημοκρατίας.⁸² Στη βάση αυτή τα κύρια χαρακτηριστικά του μετεμφυλιακού κράτους ήταν η αντικομμουνιστική ρητορική, η προσκόλληση στην ατλαντική συμμαχία και στις ΗΠΑ και η διατήρηση των θεσμικών και νομικών δεδομένων του εμφυλίου, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν από το πολιτικό σύστημα αυτής της περιόδου προκειμένου να θέσουν στο περιθώριο τους πολιτικούς του αντιπάλους. Αυτό το θεσμικό και νομικό πλαίσιο αφορούσε τη δυνατότητα των μετεμφυλιακών κυβερνήσεων να περιστέλλουν τα ατομικά δικαιώματα, να αστυνομεύουν την ατομική, κοινωνική και πολιτική ζωή και να ελέγχουν τα κοινωνικά φρονήματα των πολιτών. Παράλληλα να έχουν το δικαίωμα της διοικητικής εκτόπισης πολιτών με κομμουνιστική και αριστερή ιδεολογία και δράση, τη συστηματική αντικομμουνιστική προπαγάνδα και τη συγκρότηση και δράση παρακρατικών και παραστρατιωτικών οργανώσεων, η οποία απέβλεπε στην τρομοκράτηση των πολιτών.⁸³

Η πολιτική κατάσταση που διαμορφώθηκε στη μετεμφυλιακή περίοδο ευνόησε μία προσπάθεια κρατικού ελέγχου της σχολικής γνώσης και της κυκλοφορίας των ιδεολογημάτων, με αποτέλεσμα την τυφλή και άκριτη υιοθέτηση του μεταξικού νομοθετικού πλαισίου στην εκπαίδευση.

---

⁸¹ Η τελευταία ιστορική περίοδος, δηλαδή η λεγόμενη περίοδος της μεταπολίτευσης, εμφανίζεται ιδιαίτερα διευρυμένη σε σχέση με τα σημειωμένα της. Η μεταπολίτευση συνιστά μία περίοδο μετάβασης από ένα σύστημα πολιτικής διακυβέρνησης σε ένα άλλο. Όπως είναι ευνόητο η διαδικασία αυτή δεν είναι δυνατόν να διαρκεί δεκαετίες, αλλά λίγες ημέρες, εβδομάδες ή μήνες. Θεωρούμε ότι προτιμότερος θα ήταν ο όρος “Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία” προκειμένου να χαρακτηρίσει κανείς τη συγκεκριμένη περίοδο. Ωστόσο ο όρος “μεταπολίτευση” έχει επικρατήσει στη σχετική βιβλιογραφία, όπως και στον καθημερινό λόγο των ανθρώπων και για αυτό θα τη χρησιμοποιούμε. Για μία αναλυτικότερη προσέγγιση του συγκεκριμένου ζητήματος βλ. ενδεικτικά Β. Καραμανωλάκης - Ι. Παπαθανασίου (επιμ.), *Μεταπολίτευση, σαράντα χρόνια μετά. Από την πτώση της δικτατορίας στην κρίση της δημοκρατίας*, Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, Αθήνα 2014.

⁸² Στόχος μας στο σημείο αυτό δεν είναι η αναλυτική παράθεση των τεκταινομένων, σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο, κατά τη διάρκεια της μετεμφυλιακής περιόδου, κάτι άλλωστε που θα διέφευγε των ορίων αυτής της εργασίας, αλλά η πολύ σύντομη σκιαγράφηση των κοινωνικό - πολιτικών δεδομένων του μετεμφυλιακού κράτους, προκειμένου να μπορέσουμε να αντιληφθούμε το ευρύτερο πλαίσιο εντός του οποίου συγγράφονται και διδάσκονται τα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας. Το ίδιο ισχύει και για τις δύο επόμενες περιόδους, δηλαδή την περίοδο της δικτατορίας και την μεταπολιτευτική περίοδο.

⁸³ Μ. Στυλιανού, *Ο ρόλος των εκπαιδευτικών στη διαμεσολάβηση της κυρίαρχης εθνικής ιστορικής αφήγησης στη μετεμφυλιακή Ελλάδα (1949 – 1974). Η περίπτωση της Καβάλας*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2015, σσ. 215 – 216.

Έτσι το αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών της Ιστορίας που ισχύει αυτή την περίοδο συνίσταται σε ένα συγκερασμό των αναλυτικών προγραμμάτων των ετών 1935 και 1939 που στοχεύουν στην αφοσίωση στην πατρίδα, στην καλλιέργεια ενός αισθήματος ενότητας και συνοχής των Ελλήνων και στον ελληνοκεντρισμό, υιοθετώντας μία γραμμική αντίληψη του ιστορικού χρόνου, απόρροια όπως είδαμε των επιδράσεων του ιστορικισμού στην ελληνική ιστοριογραφία.⁸⁴

Οι προσπάθειες της κυβέρνησης του Γεωργίου Παπανδρέου, περί τα μέσα της δεκαετίας του 1960, για μία προοδευτική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση έπεσαν στο κενό, αφού δέχθηκε την οξεία κριτική των πολιτικών του αντιπάλων ότι η όλη προσπάθεια, καθώς και τα νέα βιβλία της σχολικής Ιστορίας έρχονται σε κατάφορη αντίθεση με την ελληνοχριστιανική παράδοση.⁸⁵

Οι πολλαπλές παθογένειες του μετεμφυλιακού κράτους, η άνοδος της πολιτικής κινητοποίησης στη δεκαετία του '60, η εμφάνιση στο προσκήνιο της πολιτικής ζωής προοδευτικών δημοκρατικών δυνάμεων, οδήγησαν στην επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας τον Απρίλιο του 1967. Κύρια χαρακτηριστικά του απριλιανού στρατιωτικού καθεστώτος ήταν η απαγόρευση των πολιτικών κινητοποιήσεων και της συνδικαλιστικής δράσης, η κατάργηση των πολιτικών κομμάτων και των κοινωνικών διεκδικήσεων, η επιβολή του στρατιωτικού νόμου, οι διώξεις και τα βασανιστήρια δημοκρατών πολιτών, η καταστολή, η βία και η τρομοκρατία.⁸⁶

Μέσα σε αυτό το γενικότερο πολιτικό κλίμα οι συνταγματάρχες θα υιοθετήσουν τις πλέον αναχρονιστικές θέσεις στην εκπαίδευση. Το Σύνταγμα του 1968 στο άρθρο 17, εδάφιο 1, διατυπώνει με σαφήνεια τους στόχους της εκπαιδευτικής διαδικασίας η οποία, όπως αναφέρει, στοχεύει στην ηθική και πνευματική αγωγή και στην ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης των νέων στη βάση του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού.⁸⁷ Στο ίδιο μήκος κύματος βρίσκονται και οι στόχοι του αναλυτικού προγράμματος του 1969, οι οποίοι επικεντρώνονται στην ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης των μαθητών. Ως τρόποι μάλιστα για την επίτευξη αυτού του στόχου αναφέρονται ο ομαδικός εορτασμός των εθνικών γιορτών, η παρακολούθηση από τους μαθητές των εθνικών μνημόσυνων όσων έπεσαν σε πολεμικές επιχειρήσεις.⁸⁸

Σε όλη την περίοδο του μετεμφυλιακού κράτους και της δικτατορίας των συνταγματαρχών η κρατική εκπαιδευτική πολιτική καθορίζεται από τα αποτελέσματα του εμφυλίου πολέμου που διαμορφώνουν ένα κράτος και μία τυπική κοινοβουλευτική δημοκρατία στην οποία κυριαρχεί ο αντικομμουνισμός και ο εθνοκεντρισμός. Οι παράγοντες αυτοί σε συνδυασμό με τη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφική παράδοση που έχει τις ρίζες της στον ιστορικισμό, παράγουν

⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 85 και σ. 87.

⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 87.

⁸⁶ Α. Υφαντόπουλος, *Η κομμουνιστική ανανέωση και το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα (1972 – 1973). Η διαχείριση της μνήμης*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2010, σ. 12.

⁸⁷ Στυλιανού, ό.π., σσ. 87 – 88.

⁸⁸ Στο ίδιο, σσ. 85 – 86.

συγκεκριμένα αποτελέσματα τόσο στους στόχους που θέτουν τα αναλυτικά προγράμματα για το μάθημα της Ιστορίας στην εκπαίδευση, όσο και στο περιεχόμενο του σχολικού εγχειριδίου της Ιστορίας. Έτσι ως βασική προτεραιότητα τίθεται η δυνατότητα συγκρότησης μιας επιλεκτικής μνήμης που στοχεύει στην ομογενοποίηση της εθνικής συνείδησης, αγνοώντας την περιπλοκότητα και, ενίοτε, αντιφατικότητα των ιστορικών γεγονότων, αντικαθιστώντας τις εκάστοτε ιστορικές ασυνέχειες με ένα φαινομενικά αληθοφανές συνεκτικό αφήγημα. Με το τρόπο αυτό τα σχολικά ιστορικά εγχειρίδια αναπαράγουν τα εθνικά στερεότυπα, που αφορούν τόσο τον «εθνικό εαυτό», όσο και τον «εθνικό άλλο». Επίσης εξιδανικεύουν το παρελθόν, προβάλλοντας τη συνέχεια, την ομοιογένεια και την ανωτερότητα του ελληνικού έθνους.⁸⁹

Η πολιτική αλλαγή που σημειώθηκε τον Ιούλιο του 1974 στην Ελλάδα εγκαινίασε μία νέα περίοδο στην πολιτική και κοινωνική ζωή της χώρας. Δεν επρόκειτο όμως για μία απλή πολιτική μεταβολή που επήλθε με την κατάρρευση της χούντας των συνταγματαρχών, αλλά για μία βαθεία τομή στην πολιτική συνέχεια, η οποία σηματοδοτούσε την οριστική διάρρηξη των δομών του μετεμφυλιακού κράτους και την εξίσου οριστική είσοδο της χώρας στις εκσυγχρονιστικές διαδικασίες που χαρακτηρίζουν τις δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες.⁹⁰ Ωστόσο, το γεγονός αυτό δεν συνεπάγεται και την άμεση προσαρμογή, τόσο του πολιτικού συστήματος, όσο και της κοινωνίας των πολιτών, σε αυτή τη νέα πραγματικότητα. Διότι και στα δύο πεδία, μεταπολιτευτικά, παρατηρείται η συνύπαρξη δύο ανταγωνιστικών λογικών, μίας μεταρρυθμιστικής και μίας παρωχημένης. Αυτή η πραγματικότητα διαπερνά και το σύνολο των κοινωνικών θεσμών, μεταξύ των οποίων είναι και η εκπαίδευση, δημιουργώντας κατά περιόδους αντιφάσεις ή και αντιθέσεις μεταξύ των θεσμοθετημένων στόχων και των πρακτικών που απαιτούνται για την υλοποίησή τους.⁹¹ Έτσι, παρά τη σημαντική τομή στην κοινωνικό - πολιτική ζωή της Ελλάδας που συνεπάγεται η ίδρυση της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας, οι παθογένειες που χαρακτηρίζουν το ελληνικό κράτος, ήδη από την ίδρυσή του, συνεχίζουν να διαιωνίζονται και στο πλαίσιο της νέας πραγματικότητας, με αποτέλεσμα την ύπαρξη ενός ελλείμματος συλλογικής υπευθυνότητας και ένα συνακόλουθο πλεόνασμα ατομοκεντρισμού.⁹²

Η νέα πολιτική πραγματικότητα που συνεπάγεται η μεταβολή του Ιουλίου 1974 έχει, μεταξύ άλλων, ως αποτέλεσμα μία προσπάθεια μεταρρύθμισης των προηγούμενων ανεπαρκειών σε ότι αφορά τα ζητήματα της εκπαίδευσης. Η πρώτη αυτή μεταρρυθμιστική απόπειρα χρονολογείται το

⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 86.

⁹⁰ Σ. Μακρής, *Οι διαδικασίες συγκρότησης του μεταπολιτευτικού πολιτικού συστήματος*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1996, σ. 314.

⁹¹ Μ. Αλεξάκης, "Καθένας για το Εαυτό του και Όλοι Εναντίον Όλων: Θέσμιση του δημόσιου χώρου, πολιτική κουλτούρα και κοινωνικές συγκρούσεις στην Ελλάδα", στο Σ. Κονιόρδος (επιμ.), *Ανθολόγιο. Όψεις της Σύγχρονης Ελληνικής και Ευρωπαϊκής Κοινωνίας*, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα 2008, σ. 94.

⁹² Στο ίδιο, σσ. 116 – 117.

έτος 1976 με τη ψήφιση μιας σειράς νόμων που αφορούν οργανωτικά και διοικητικά θέματα όλων των βαθμίδων της εκπαίδευσης. Σε κάθε περίπτωση όμως η νέα εκπαιδευτική πολιτική υποχρεωτικά θα πρέπει να συντάσσεται με το πλαίσιο που χαράσσει ο νέος Καταστατικός Χάρτης της χώρας, δηλαδή το Σύνταγμα του 1975. Το τελευταίο αναφέρει ότι σκοπός της παιδείας, μεταξύ άλλων, είναι η ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης των νέων.⁹³ Επομένως το ζήτημα της εθνικής συνείδησης, συναρτώμενο μάλιστα με αυτό της θρησκευτικής συνείδησης, τίθεται στο επίκεντρο της εκπαιδευτικής σκοποθεσίας.

Η μεταρρυθμιστική προσπάθεια του 1976 δεν προσκρούει σε σημαντικές πολιτικές αντιπαραθέσεις διότι θεωρείται ότι συμπληρώνει την αντίστοιχη ανολοκλήρωτη προσπάθεια του 1964. Σε αυτό το πλαίσιο αντικαθίστανται τα διδακτικά εγχειρίδια και εισάγονται σύγχρονα αναλυτικά προγράμματα.⁹⁴

Μία νέα μεταρρυθμιστική προσπάθεια στην εκπαίδευση επιχειρείται το 1982, η οποία χωρίς να ακυρώνει αυτή του 1976 επιχειρεί τη διεύρυνσή της. Η προσπάθεια αυτή ολοκληρώνεται το 1985 με την υιοθέτηση και εφαρμογή αναλυτικών προγραμμάτων που γενικά τείνουν στον εκδημοκρατισμό και εκσυγχρονισμό της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Ωστόσο οι δυσκολίες πρακτικής εφαρμογής των σχετικών διατάξεων και το νέο τοπίο που διαμορφώνεται στο πλαίσιο της κοινωνίας της γνώσης και της πληροφορίας που εμφανίζονται στην περίοδο που ακολουθεί, οδηγούν σε νέες μεταρρυθμιστικές παρεμβάσεις στην εκπαίδευση από την τελευταία δεκαετία του 20ου αιώνα μέχρι σήμερα.⁹⁵

Παρά το γεγονός ότι τα σχολικά εγχειρίδια της μεταπολίτευσης, τουλάχιστον αυτά που χρησιμοποιήθηκαν μέχρι και το έτος 2006, είναι σαφώς βελτιωμένα ως προς τα εξωτερικά τους γνωρίσματα, έχουν κάποια χαρακτηριστικά που σε αρκετές περιπτώσεις δημιουργούν δυσχέρειες στον μαθητή και τον διδάσκοντα. Μερικές από αυτές τις δυσχέρειες σχετίζονται με τις εξαντλητικές λεπτομέρειες που περιλαμβάνουν και οι οποίες δημιουργούν δυσκολίες στη διδασκαλία της ύλης, με την οργάνωση των γνωστικών τους περιεχομένων στη βάση των θετικιστικών αρχών που δεν επιτρέπουν την παρουσίαση της επιστημονικής αντιπαραθέσης, με τη συχνή ασυμφωνία τους με τα αναλυτικά προγράμματα, με το μονοπώλιο του ενός βιβλίου στην εκπαίδευση. Ως προς τα πολιτικά και ιδεολογικά τους χαρακτηριστικά, κάτι που πρωτίστως αφορά το μάθημα της Ιστορίας, το περιεχόμενό τους είναι εθνοκεντρικό, συμβαδίζοντας επί της ουσίας με τα σχολικά εγχειρίδια παλαιότερων ετών. Έτσι παρατηρείται υπερτονισμένο το εθνικό στοιχείο, υπογραμμίζεται η άρρηκτη

⁹³ Κ. Γερογιάννης, *Κοινωνικά και πολιτικά στερεότυπα που προβάλλονται μέσα από τα διδακτικά εγχειρίδια κοινωνικής και πολιτικής αγωγής της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης την περίοδο 1976 έως σήμερα*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2006, σσ. 143 – 144.

⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 144.

⁹⁵ Στο ίδιο, σσ. 146 – 147.

συνέχεια του ελληνισμού από τους αρχαίους χρόνους ως σήμερα, τονίζονται τα “ανώτερα” πολιτισμικά χαρακτηριστικά του «εθνικού εαυτού» και ο «εθνικός άλλος» χρησιμοποιείται εργαλειακά, προκειμένου να λειτουργήσει ως παράγοντας ενίσχυσης της εθνικής ταυτότητας. Τέλος αγνοούνται τα νέα πολυπολιτισμικά δεδομένα που χαρακτηρίζουν πρόσφατα την ελληνική κοινωνία, αφού αποφεύγεται η παρουσίαση του πολιτισμού, της γλώσσας και της ιστορίας της χώρας προέλευσης των αλλοδαπών μαθητών.⁹⁶

3.2 Ιστορική αναδρομή: Το σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας ως επίδοκο αντικείμενο

Ο πολύ σημαντικός ρόλος του μαθήματος της σχολικής Ιστορίας στην καλλιέργεια και αναπαραγωγή της εθνικής συνείδησης, αλλά και η σπουδαιότητα που έχει η ιστοριογραφία γενικότερα στο θέμα της διαχείρισης του παρελθόντος διαφαίνεται, πέραν των σκοποθετήσεων που θέτουν τα κατά καιρούς αναλυτικά προγράμματα που αναφέραμε για το μάθημα της Ιστορίας, και από το γεγονός ότι σε διάφορες περιόδους του σύγχρονου ελληνικού κράτους το σχολικό βιβλίο της Ιστορίας έχει αποτελέσει επίδοκο αντικείμενο μεταξύ των εκπροσώπων διαφορετικών ιδεολογικών ρευμάτων. Σε αρκετές μάλιστα περιπτώσεις η αντιδικία και η σύγκρουση που αναπτύχθηκε μεταξύ τους, με τη συμμετοχή πολιτικών και εκκλησιαστικών παραγόντων, διανοουμένων, πανεπιστημιακών, προσέλαβε οξύτατες διαστάσεις.

Θεωρούμε, από όσα αναφέρθηκαν μέχρι τώρα, ότι οι λόγοι για τους οποίους αναπτύχθηκε αυτή η αντιδικία και οι διαστάσεις που έλαβε είναι απολύτως ευεξήγητοι. Διότι η ερμηνεία και ο έλεγχος του παρελθόντος στις σύγχρονες εθνικές κοινωνίες ενέχει ένα διακυβευματικό χαρακτήρα, από την άποψη ότι η διαχείριση του παρελθόντος δε συνιστά μία ιδεολογικά και πολιτικά ουδέτερη ενασχόληση. Αντιθέτως η εργαλειακή χρήση του παρελθόντος, μέσω της οποίας το τελευταίο προσαρμόζεται στις εκάστοτε παροντικές αναγκαιότητες, συντασσόμενο προς αυτές, δημιουργεί τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την εμπέδωση και αναπαραγωγή της ισχύουσας τάξης πραγμάτων. Κατά συνέπεια μία συγκεκριμένη διάσταση της Ιστορίας και της ιστορικής γνώσης είναι λογικό να αποτελεί βασική μέριμνα της πολιτείας. Το σχολικό εγχειρίδιο της Ιστορίας προσλαμβάνει ιδιαίτερη σημασία στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας, δεδομένου ότι αποτελεί το εργαλείο μέσω του οποίου παρουσιάζεται και ερμηνεύεται η ιστορία ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού στο πλαίσιο της εκπαίδευσης. Είναι επίσης ιδιαίτερα σημαντικό γιατί απευθύνεται σε πολύ νεαρά άτομα τα οποία, στις περισσότερες των περιπτώσεων, δεν έχουν ακόμα αναπτύξει σε επαρκή βαθμό την ικανότητα της κριτικής σκέψης. Επομένως είναι δεκτικά στην αποδοχή και αποκρυστάλλωση της

⁹⁶ Χ. Βέικου, Α. Σιγανού, Ε. Παπασταμούλη, “Σύντομη επισκόπηση του παιδαγωγικού πλαισίου του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος”, *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, σσ. 62 – 63, διαθέσιμο στο <http://www.pi-schools.gr/download/publications/epitheorisi/teyxos13/055-068.pdf>, επίσκεψη 25/09/2017.

μίας και μοναδικής άποψης της ιστορικής διαδικασίας και της ερμηνείας του παρελθόντος.

Η αντιπαράθεση για τα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας δεν είναι πρόσφατη. Αντίθετα χρονολογείται από τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα όταν ο εθνικός μας ιστοριογράφος Κ. Παπαρηγόπουλος επιχείρησε, πριν τη συγγραφή του μνημειώδους έργου του *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, να συγγράψει ένα εγχειρίδιο ελληνικής Ιστορίας, το έτος 1853. Η επιτροπή που είχε αναλάβει την αξιολόγηση των διδακτικών βιβλίων αυτής της περιόδου και η οποία αποτελούνταν από πολύ γνωστούς ιστορικούς της εποχής έκρινε ότι το εγχειρίδιο του Παπαρηγόπουλου δεν ήταν σύμφωνο με την τότε κυρίαρχη άποψη για την ελληνική Ιστορία και το απέρριψε. Η άποψη αυτή, την περίοδο εκείνη, προσέδιδε ιδιαίτερο βάρος στην αρχαία ιστορία, ενώ η ελληνοιστική και βυζαντινή περίοδος δεν συμπεριλαμβάνονταν ακόμα στην ελληνική ιστορία. Σε αντίθεση με την κρατούσα την εποχή εκείνη προσέγγιση, ο Παπαρηγόπουλος αφενός αναφερόταν πολύ λίγο στους αρχαίους χρόνους, δίνοντας ιδιαίτερο βάρος στους νεώτερους, αφετέρου έκανε αναφορές στην ελληνοιστική και βυζαντινή περίοδο. Αργότερα, το 1882, όταν ο Παπαρηγόπουλος είχε καταφέρει να εντάξει τη βυζαντινή περίοδο στην ελληνική ιστορία, το εγχειρίδιό του απορρίφθηκε μία ακόμα φορά ως ξεπερασμένο.⁹⁷

Έκτοτε τα παραδείγματα των αποσυρθέντων βιβλίων Ιστορίας εμφανίζονται όλο και συχνότερα δημιουργώντας, όπως προαναφέρθηκε, εντάσεις και συγκρούσεις μεταξύ των υποστηρικτών των εγχειριδίων και των αντιπάλων τους. Σε γενικές γραμμές η αντιπαράθεση εστιάζεται στη διατήρηση και αναπαραγωγή του κυρίαρχου ιστοριογραφικού λόγου αφενός και σε μία περισσότερο καινοφανή και καινοτόμο προσέγγιση της ιστορικής πραγματικότητας. Στην πρώτη περίπτωση κυριαρχεί ο εθνικιστικός λόγος, η εμμονή στην ιστορικιστική παράδοση της ιστοριογραφίας και ενίοτε ο σοβινισμός. Στη δεύτερη περίπτωση, που επηρεάζεται είτε από την μαρξιστική ερμηνευτική προσέγγιση, είτε πιο πρόσφατα από τον μεταμοντερνισμό, κυριαρχεί μία τάση διάρρηξης της ιστορικιστικής αφήγησης που δίνει βάρος στην ιστορική εθνική συνέχεια και η αντικατάστασή της από επιμέρους ιστορικές αφηγήσεις και από ένα είδος κατάτμησης του ιστορικού χρόνου. Και η πρώτη και η δεύτερη τάση ελέγχονται τόσο ως προς την επιστημονική τους εγκυρότητα, όσο και ως προς το αποτέλεσμά τους στην κοινωνική σφαίρα.⁹⁸

Στην μεταπολεμική περίοδο οι περιπτώσεις αυτής της αντιπαράθεσης μάλλον πληθαίνουν σε σχέση με την προγενέστερη εποχή. Στη συνέχεια θα αναφέρουμε με αναλυτικό τρόπο σε δύο περιπτώσεις στις οποίες το σχολικό εγχειρίδιο της Ιστορίας προσέλαβε ένα επίδικο χαρακτήρα μεταξύ αντιπαρατιθέμενων μερίδων, γεγονός που τελικά οδήγησε στην απόσυρσή του. Πρόκειται για

⁹⁷Χ. Κουλούρη, “Το παρελθόν της σχολικής Ιστορίας”, εφ. *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 30/06/2002, <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=143754>, επίσκεψη 26/09/2017.

⁹⁸ Χ. Κάτσικας, “Στόχοι και προβληματισμοί των νέων σχολικών βιβλίων Ιστορίας (η περίπτωση της Ιστορίας του Γυμνασίου)”, *Οντοπία*, τ.χ 74, Αθήνα 2007, σσ. 26 – 32.

το βιβλίο του Κ. Καλοκαιρινού *Ιστορία Ρωμαϊκή και Μεσαιωνική 146 π.Χ – 1453 μ.Χ.*, το 1965, που προοριζόταν για να διδαχθεί στη Β΄ τάξη του Γυμνασίου και το βιβλίο των Μ. Ρεπούση, Χ. Ανδρεάδου, Α. Τσίβα *Ιστορία Στ΄ Δημοτικού. Στα νεότερα και σύγχρονα χρόνια*, του έτους 2006.

Το βιβλίο του Κώστα Καλοκαιρινού *Ιστορία Ρωμαϊκή και Μεσαιωνική 146 π.Χ – 1453 μ.Χ* της Β' Γυμνασίου απετέλεσε το αντικείμενο οξύτατης πολιτικής, ιδεολογικής και επιστημονικής διαμάχης μεταξύ του Σεπτεμβρίου και του Νοεμβρίου 1965, οπότε και με απόφαση του τότε υπουργού παιδείας της κυβέρνησης Στεφανόπουλου, Στέλιου Αλλαμανή διατάχθηκε η απόσυρσή του από τα σχολεία και η αντικατάστασή του από το εγχειρίδιο Ιστορίας της Ελένης Βουραζέλη – Μαρινάκου *Ιστορία των Μέσων Χρόνων* το οποίο, σε μία συμπληρωμένη έκδοσή του θα συνεχίζει στο εξής να διδάσκεται μέχρι και το σχολικό έτος 1975 – 1976, όταν θα αντικατασταθεί από το αποσυρθέν εγχειρίδιο του Καλοκαιρινού σε μία διορθωμένη έκδοσή του.⁹⁹

Το πεδίο της δημόσιας διαμάχης για το βιβλίο του Καλοκαιρινού διαμορφώθηκε κυρίως στη βάση πολιτικών και ιδεολογικών παραμέτρων που παρέπεμπαν σε μία γενικότερη αντιπαράθεση σχετικά με τον τρόπο νοσηματοδότησης του ελληνικού έθνους και τον τρόπο με τον οποίο εκλαμβάνονταν η έννοια της ελληνικής εθνικής συνείδησης. Μερικά χαρακτηριστικά του εγχειριδίου του Καλοκαιρινού που ξεκινούσαν από τον τίτλο του εξωφύλλου και προεκτείνονταν στο περιεχόμενό του, κινητοποίησαν μία μερίδα συντηρητικών διανοουμένων, πολιτικών παραγόντων προερχόμενων κυρίως από τον χώρο της ΕΡΕ και δημοσιογράφων, οι οποίοι συγκρότησαν και το μέτωπο της πολεμικής κατά του βιβλίου. Στην αντίθετη πλευρά, τουλάχιστον σε μία αρχική φάση, ως υποστηρικτές της διατήρησης του βιβλίου στην εκπαίδευση βρίσκονταν διανοούμενοι και πολιτικοί που πρόσκεινταν στην Αριστερά και στον πρόσφατα συγκροτημένο, την περίοδο εκείνη, πολιτικό χώρο του φιλελεύθερου αστισμού που αντιπροσώπευε κυρίως η Ένωση Κέντρου του Γεωργίου Παπανδρέου.

Η πολεμική κατά του εγχειριδίου του Καλοκαιρινού συνοψίζονταν στα ακόλουθα σημεία. Καταρχήν ό ίδιος ο τίτλος του βιβλίου *Ιστορία Ρωμαϊκή και Μεσαιωνική 146 π.Χ – 1453 μ.Χ* αμφισβητούσε, κατά τους επικριτές του, την οργανική θέση που, σύμφωνα με το κυρίαρχο ιστοριογραφικό υπόδειγμα του Παπαρηγόπουλου, κατείχε το Βυζάντιο στην αδιάλειπτη συνέχεια του ελληνικού έθνους. Η παρατήρηση αυτή προέκυπτε από το γεγονός ότι ο όρος “Βυζάντιο” δεν υπήρχε στον τίτλο του βιβλίου. Η θέση αυτή στηρίζεται επίσης στις περιοδολογήσεις και στις ερμηνείες που χρησιμοποιεί ο Καλοκαιρινός, σύμφωνα με τις οποίες εμμέσως προκύπτει πως η βυζαντινή ιστορία είναι ουσιαστικά η συνέχεια της ρωμαϊκής. Στην πραγματικότητα ο συγγραφέας

---

⁹⁹ Χ. Αθανασιάδης, “Έθνος και Σχολική Ιστορία: η πολεμική στο βιβλίο “Ιστορία Ρωμαϊκή και Μεσαιωνική 146 π.Χ – 1453 μ.Χ” της Β΄ Γυμνασίου (1965)”, *δοκίμες, Επιθεώρηση Κοινωνικών Σπουδών*, τ.χ 15 – 16, Αθήνα Άνοιξη 2010, σσ. 71 – 103.

δεν παύει να τονίζει την ελληνική παρουσία στο πλαίσιο αυτής της περιόδου και επομένως να υιοθετεί ένα εθνοκεντρικό αφήγημα. Ωστόσο οι ερμηνείες που χρησιμοποιεί περί αναβίωσης του ελληνισμού κατά την περίοδο 1204 – 1453 θα προκαλέσουν οξείες αντιδράσεις μεταξύ των επικριτών του εγχειριδίου. Διότι θεωρήθηκε ότι ο όρος “αναβίωση” προϋποθέτει μία κατάσταση “ανυπαρξίας”, δηλαδή υποδηλώνει ένα είδος ασυνέχειας του ελληνισμού, που σύμφωνα με το κυρίαρχο ιστοριογραφικό παράδειγμα ήταν αδιανόητη.¹⁰⁰

Ένα δεύτερο θέμα της κριτικής κατά του βιβλίου του Καλοκαιρινού αφορούσε τον τρόπο παρουσίας από τον συγγραφέα τόσο της πολεμικής αρετής των Βυζαντινών, όσο και των εχθρών του Βυζαντίου. Σύμφωνα με τους επικριτές του εγχειριδίου τα πολεμικά κατορθώματα των Βυζαντινών δεν τονίζονται ιδιαίτερα, ούτε καταλαμβάνουν μεγάλη έκταση στο βιβλίο. Την ίδια στιγμή τόσο οι Τούρκοι, όσο και οι Σέρβοι εικονογραφούνται με ένα εξωραϊστικό τρόπο. Το σημείο αυτό είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικό για τον τρόπο με τον οποίο συγκροτείται η εθνική συνείδηση και ταυτότητα, αλλά και για τον τρόπο με τον οποίο το παρελθόν διαπλέκεται με το παρόν στην κυρίαρχη ιστοριογραφική αφήγηση, προκειμένου το πρώτο να εξυπηρετήσει παροντικά διακυβεύματα. Η εθνική συνείδηση και ταυτότητα μπορεί να οικοδομηθεί, στο πλαίσιο αυτής της αφήγησης, με τα υλικά που προφέρει η εθνική υπερηφάνεια και που συνίσταται στις ηρωικές πράξεις των φορέων του εθνικού εαυτού και στην απαξιοτική εικονογράφηση του εθνικού άλλου, ο οποίος τις περισσότερες φορές εμφανίζεται ως απόλυτα εχθρικός και απειλητικός για το οικείο έθνος. Παράλληλα, οι αναφορές του Καλοκαιρινού στο μεγάλο σερβικό ορθόδοξο κράτος, όπως το χαρακτηρίζει, του Στέφανου Ντουσαν στο πρώτο μισό του 14ου αιώνα που είχε ως στόχο την ένωση των Βαλκανικών κρατών, εξωραΐζει τους Σέρβους, όπως τόνισαν οι πολέμιοι του βιβλίου, στα μάτια των μαθητών. Το χειρότερο όμως ήταν ότι το σερβικό αυτό κράτος μπορεί να ήταν η απαρχή του σερβικού επεκτατισμού σε μία περίοδο, όπως ήταν αυτή της δεκαετίας του '60, που λόγω του ζητήματος της λεγόμενης μακεδονικής μειονότητας που είχε ανασύρει η Γιουγκοσλαβία υπήρξε μία μεγάλη επιδείνωση των ελληνό – γιουγκοσλαβικών σχέσεων, με αποτέλεσμα την κατάταξη των Σέρβων στην κατηγορία του εχθρικού απειλητικού άλλου. Άρα, μία τέτοια διαχείριση του παρελθόντος, όπως αυτή που επιχειρεί ο Καλοκαιρινός, έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την επωφελή χρήση του και αντιτίθεται στις παροντικές ανάγκες του έθνους. Επομένως, η ιστοριογραφική του προσέγγιση απορρίπτεται.¹⁰¹

Πέραν όμως αυτών των δύο ιστοριογραφικών και, εν τέλει, “αντεθνικών” ολισθημάτων του Καλοκαιρινού υπάρχει και ένα τρίτο, που στη συγκεκριμένη κοινωνικό – πολιτική ελληνική συγκυρία ίσως είναι το χειρότερο όλων. Πρόκειται για μία συγκυρία στο πλαίσιο της οποίας

¹⁰⁰ Στο ίδιο.

¹⁰¹ Στο ίδιο.

κορυφώνονται οι ταξικές συγκρούσεις, γεγονός που έχει ως αποτέλεσμα τον παραμερισμό των όποιων ενδοαστικών αντιθέσεων αυτής της περιόδου και την πρόσδεση του φιλελεύθερου και συντηρητικού αστισμού στην έννοια του έθνους. Μάλιστα η συγκροτημένη πολιτική έκφραση του φιλελεύθερου αστισμού που εμφανίζεται αυτή την περίοδο με τη δημιουργία και την πρόσκαιρη πολιτική κυριαρχία της Ένωσης Κέντρου, έχει ως αποτέλεσμα την κορύφωση των κοινωνικό – πολιτικών εντάσεων, δεδομένου ότι η διαμόρφωση ενός ενδιάμεσου πολιτικού χώρου μεταξύ της εθνικιστικής Δεξιάς και της κομμουνιστικής Αριστεράς είναι επί της ουσίας ένας χώρος διεκδικήσιμος μεταξύ αυτών των πολιτικών δυνάμεων.¹⁰²

Τελικά, όμως, ποιό είναι αυτό το μεγάλο ιστοριογραφικό ολίσθημα του Καλοκαιρινού στο πλαίσιο της συγκεκριμένης κοινωνικό – πολιτικής συγκυρίας του ελληνικού μετεμφυλιακού κράτους των μέσων της δεκαετίας του '60; Το ολίσθημά του είναι μεθοδολογικό και ταυτόχρονα ιδεολογικό. Διότι ο τρόπος με τον οποίο ο συγγραφέας επιχειρεί, κατά τους επικριτές του, να ερμηνεύσει τα ιστορικά γεγονότα με τα οποία καταπιάνεται δεν είναι άλλος από τη μαρξιστική ερμηνευτική μέθοδο. Πως αλλιώς εξηγείται η υποβάθμιση των μεγάλων ιστορικών προσωπικοτήτων και της βαρύγδουπης γεγονοτολογίας προς όφελος ερμηνειών που αναδεικνύουν τον ρόλο και την καθοριστική σημασία των μαζών στην ιστορική διαδικασία; Στην αφήγηση του συγγραφέα τα θρησκευτικά, ανθρωπιστικά ή καλλιτεχνικά κίνητρα διαδραματίζουν έναν υποδεέστερο ρόλο έναντι των ταξικών αντιθέσεων και των οικονομικών και κοινωνικών δεδομένων. Τα τελευταία εμφανίζονται ως βασικοί κινητήριοι μοχλοί της ιστορικής διαδικασίας. Επί παραδείγματι στη βάση αυτής της μεθοδολογικής προσέγγισης προσπαθεί ο συγγραφέας να ερμηνεύσει τα τεκταινόμενα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας του 2ου μ.Χ αιώνα, όταν η κατανομή του πλούτου που αντλήθηκε στο πλαίσιο της ρωμαϊκής κατάκτησης αυτής της περιόδου οδήγησε στην ολιγαρχία του πλούτου, δημιουργώντας ένα βαθύ χάσμα στη ρωμαϊκή κοινωνία.¹⁰³

Η μεγάλη έκταση που εξέλαβε η πολεμική κατά του εγχειριδίου Ιστορίας του Καλοκαιρινού οδήγησε στην αναδίπλωση των υποστηρικτών του, με τελικό αποτέλεσμα την απόσυρση του βιβλίου δύο μήνες μετά τη διανομή του στους μαθητές της Β΄ τάξης του Γυμνασίου.¹⁰⁴

Η περίπτωση του βιβλίου των Μ. Ρεπούση, Χ. Ανδρεάδου, Α. Τσίβα *Ιστορία Στ' Δημοτικού*. Στα νεότερα και σύγχρονα χρόνια, του έτους 2006 είναι διαφορετική ως προς τις συνθήκες στο πλαίσιο των οποίων ξεσπά η διαμάχη. Το κοινωνικό – πολιτικό πλαίσιο στο οποίο κυκλοφορεί το βιβλίο της ΣΤ΄ Δημοτικού διαφέρει σαφώς από αυτό του 1965. Το μετεμφυλιακό κράτος έχει διαλυθεί για περισσότερο από τριάντα χρόνια, η Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία έχει εδραιωθεί και η

---

¹⁰² Στο ίδιο.

¹⁰³ Στο ίδιο.

¹⁰⁴ Στο ίδιο.

κοινωνική και πολιτική συγκυρία δεν έχει καμία απολύτως σχέση με εκείνη των μέσων της δεκαετίας του '60.

Την περίοδο εκείνη (2006) παρατηρείται μία σύμπτωση παραγόντων στην οποία εμπλέκονται διάφοροι φορείς και πρόσωπα, που τελικά συνθέτουν το πλαίσιο των αντιδράσεων κατά του βιβλίου. Το πολιτικό κλίμα ήταν εύθραυστο. Η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας αντιμετώπιζε πολλά προβλήματα, τόσο ως προς τη διαχείριση των κοινωνικών και πολιτικών ζητημάτων αυτής της περιόδου, όσο και στο εσωτερικό της, με πολλά από τα κορυφαία στελέχη του κόμματος να έχουν παραιτηθεί.¹⁰⁵ Την ίδια περίοδο η πολιτική της Εκκλησίας έναντι του κράτους είχε μία ιδιομορφία. Ήδη, λίγο καιρό πριν, ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Χριστόδουλος, με αφορμή το θέμα των νέων ταυτοτήτων και των ζητημάτων της Μακεδονίας, πρωτοστάτησε σε ενέργειες μέσω των οποίων άρχισε να διαφαίνεται η πρόθεση της ανώτατης ιεραρχίας να εμπλακεί περισσότερο στην πολιτική ζωή.¹⁰⁶ Αυτή επίσης η περίοδος συμπίπτει με την προσπάθεια του ακροδεξιού κόμματος “Λαϊκός Ορθόδοξος Συναγερμός” (ΛΑ.Ο.Σ), υπό την ηγεσία του Γ. Καρατζαφέρη, να εισέλθει στην ελληνική Βουλή, πράγμα που κατάφερε το έτος 2007.¹⁰⁷ Τέλος, παρατηρείται μία μεγάλη εξάπλωση στη χρήση του διαδικτύου και η κυριαρχία των ΜΜΕ, ως μέσου επηρεασμού της κοινής γνώμης.¹⁰⁸

Αυτό υπήρξε εν συντομία το πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο εντός του οποίου αναπτύχθηκε η αντίδραση κατά του νέου βιβλίου Ιστορίας της ΣΤ΄ Δημοτικού. Η συγγραφική ομάδα του εγχειριδίου διατείνονταν ότι το βιβλίο καινοτομούσε σε σχέση με προηγούμενα εγχειρίδια Ιστορίας, από την άποψη ότι η ύλη ήταν με τέτοιο τρόπο διαρθρωμένη ώστε η παρουσίαση των διαφόρων ιστορικών περιόδων να είναι συνοπτική, προκειμένου μαθητές και εκπαιδευτικοί να στηριχθούν περισσότερο στις πηγές που περιέχονταν στο βιβλίο, γεγονός που κατά την άποψη των συγγραφέων προήγαγε την ανάπτυξη της κριτικής σκέψης των διδασκόμενων. Έτσι η ιστορική αφήγηση ήταν περιορισμένη, αλλά η διαθεσιμότητα των πηγών μεγάλη. Αποτέλεσμα αυτού του γεγονότος ήταν η αναφορά σε διάφορες περιόδους της ελληνικής ιστορίας να είναι σύντομη και περιγραφική, ενώ η αναφορά στα πρόσωπα και τα γεγονότα να είναι λιτή, χωρίς να δίνεται σε αυτά ιδιαίτερη έμφαση. Επομένως, ο τρόπος προσέγγισης των ιστορικών γεγονότων ενείχε έναν αποπροσωποποιημένο χαρακτήρα, αποφεύγοντας την κυριαρχία της γεγονοτολογικής ιστορίας. Παράλληλα ο τρόπος γραφής φρόντιζε να μην αποδίδει ηρωικά χαρακτηριστικά στους πρωταγωνιστές και επομένως να αποσυνδέει την ιστορική αφήγηση από θυμικού χαρακτήρα αντιδράσεις σε όσους την διδάσκονταν.

¹⁰⁵ Μ. Μπουρνιά, *Βιβλίο Ιστορίας ΣΤ΄ Δημοτικού “Στα νεότερα και σύγχρονα χρόνια”*. Η περίπτωση ενός “συνωστισμού” και οι ιδεολογικοπολιτικές διαστάσεις του, διπλωματική εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2016, σ. 6.

¹⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 46.

¹⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 57.

¹⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 10.

Στη βάση αυτών των γνωρισμάτων του εγχειριδίου οργανώθηκαν και οι αντιδράσεις των πολεμίων του, οι οποίες προσέλαβαν έντονο χαρακτήρα με εθνικιστικές και ιδεολογικοπολιτικές συνδηλώσεις.¹⁰⁹

Το συγκεκριμένο βιβλίο είχε γραφτεί στη βάση της λογικής του νέου αναθεωρημένου, την περίοδο αυτή, αναλυτικού προγράμματος και παρά το γεγονός ότι είχε ως θέμα του τη νεώτερη και σύγχρονη ιστορία γενικά, οι συγγραφείς του καταπιάνονταν κυρίως με την ελληνική ιστορία. Το γεγονός αυτό ήταν αναμενόμενο. Η λογική του ενός και μόνο συγγράμματος που διανέμεται στους μαθητές στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, το οποίο ελέγχεται από το κράτος, η υποχρέωση των διδασκόντων να ακολουθούν κατά γράμμα το αναλυτικό πρόγραμμα και η ρητή αναφορά του ελληνικού Καταστατικού Χάρτη (άρθρο 16) ότι η εκπαίδευση έχει ως στόχο την καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης και του χριστιανικού φρονήματος των μαθητών, ερμηνεύουν αυτό το γεγονός.¹¹⁰

Τα προαναφερθέντα όμως χαρακτηριστικά του βιβλίου, δηλαδή η παράκαμψη των μυθολογικών στοιχείων που στο πέρασμα των δεκαετιών έχουν ενσωματωθεί στην εθνική ιστορική αφήγηση, η χρήση μιας γλώσσας που απέφευγε τις συναισθηματικές εξάρσεις στην περιγραφή των γεγονότων, η αποφυγή επιθετικών εχθρικών προσδιορισμών για τους αντιπάλους του έθνους, η παράλειψη μιας εξαντλητικής γενοτολογίας, είχαν ως αποτέλεσμα να οργανωθεί μία άνευ προηγουμένου πολεμική εναντίον του εγχειριδίου και των συγγραφέων του, η οποία διήρκεσε για περισσότερο από ένα χρόνο μέχρι την οριστική απόσυρσή του, το 2007.¹¹¹

Εκκλησιαστικοί παράγοντες, με επικεφαλής τον τότε Αρχιεπίσκοπο Χριστόδουλο, πολιτικοί και κόμματα, κυρίως από τον χώρο της άκρας Δεξιάς, όπως το ΛΑ.Ο.Σ και ο Γιώργος Καρατζαφέρης, ακροδεξιές εξωκοινοβουλευτικές οργανώσεις, κάποιοι πανεπιστημιακοί υπερσυντηρητικών πεποιθήσεων, οργανώθηκαν σε σύντομο χρονικό διάστημα σε ένα ενιαίο μέτωπο κατά του βιβλίου, τη δράση του οποίων συντόνιζαν κάποιες ιστοσελίδες και βεβαίως τα ΜΜΕ. Από την πλευρά της Αριστεράς, μετά από μία αρχική φάση αδράνειας, στο μέτωπο των πολεμίων προσχώρησε και το ΚΚΕ, τονίζοντας ωστόσο ότι η δική του κριτική επικεντρώνεται στο γεγονός ότι με τον τρόπο που έχει γραφτεί το εγχειρίδιο υμνείται η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, η ελεύθερη αγορά και η Ευρωπαϊκή Ένωση. Το θέμα έφθασε αρκετές φορές και στη Βουλή, με την τότε υπουργό παιδείας Μαριέτα Γιαννάκου να αρνείται κατηγορηματικά την απόσυρση του βιβλίου, το οποίο όμως παρέπεμψε στην Ακαδημία Αθηνών για τις απαραίτητες διορθώσεις. Τελικά η Ακαδημία

¹⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 105.

¹¹⁰ Α. Λιάκος, “Οι πόλεμοι της Ιστορίας. Σημειώσεις επί του πεδίου”, διαθέσιμο στο <https://antonisliakos.files.wordpress.com/2011/04/cebfceb9-cf80cf8ccebcb5cebcbcfceb9-cf84ceb7cf82-ceb9cf83cf84cebfcf81ceafceb1cf821.pdf>, επίσκεψη 01/10/2017.

¹¹¹ Στο ίδιο.

αποφάνθηκε ότι το όλο κείμενο του εγχειριδίου χρήζει διορθώσεων σε 80 σημεία, τα οποία και υπέδειξε. Η σχετική έκθεση διαβιβάστηκε στη συγγραφική ομάδα με αίτημα τη διόρθωση του βιβλίου.¹¹²

Οι κατηγορίες που εκτοξεύτηκαν κατά των συγγραφέων του εγχειριδίου και κυρίως κατά της υπευθύνου της συγγραφικής ομάδας Μ. Ρεπούση, με αφορμή τα χαρακτηριστικά του που αναφέρθηκαν παραπάνω, αφορούσαν κυρίως το γεγονός ότι το βιβλίο υπονόμει την ελληνική εθνική ταυτότητα, είχε ως στόχο τη διάρρηξη των δεσμών μεταξύ του ελληνικού έθνους και της ορθοδοξίας, οδηγούσε στην αποδυνάμωση της ιστορικής μνήμης, ειδικότερα σε σχέση με τους Τούρκους και υπάκουε στις επιταγές της παγκοσμιοποίησης που ήθελε τη χαλάρωση των εθνικών συνειδήσεων και την ομογενοποίηση των επιμέρους πολιτισμών σε όλο τον πλανήτη. Στη βάση αυτή οι συγγραφείς του εγχειριδίου και οι υποστηρικτές του χαρακτηρίστηκαν ως “εθνομηδενιστές” ή “εθνοαποδομιστές”. Η ομάδα των πολεμίων κάνοντας εκτενέστατη χρήση του διαδικτύου και των τηλεοπτικών παραθύρων κατάφεραν να προσδώσουν τεράστιες διαστάσεις στο συγκεκριμένο ζήτημα και να το μετατρέψουν σε ένα δημοφιλές θέμα των καθημερινών συζητήσεων, ώστε τελικά ο κάθε ένας να έχει προσωπική άποψη για το εγχειρίδιο, ακόμα και αν ποτέ δεν είχε διαβάσει ούτε μία από τις γραμμές του βιβλίου.¹¹³

Το στρατόπεδο των πολεμίων του εγχειριδίου κυριολεκτικά “ξεσαχνίζει” το βιβλίο ανακαλύπτοντας παντού σφάλματα, παραλείψεις και αποσιωπήσεις που, κατά την άποψή τους, έχουν σκοπίμως υιοθετηθεί με στόχο την αποδόμηση της εθνικής ταυτότητας και συνείδησης. Άλλοτε παρατηρούν ότι οι συγγραφείς δεν αναφέρονται με τον τρόπο που “θα έπρεπε” στη Γενοκτονία του ποντιακού ελληνισμού, άλλες φορές ότι η εξιστόρηση της επανάστασης του 1821 είναι υποτονική και σύντομη, άλλοτε ότι υποβαθμίζεται ο ρόλος της εκκλησίας στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, μερικές φορές ότι δεν αναλύεται εκτενώς η ιστορική διάσταση της μικρασιατικής καταστροφής. Σε άλλες περιπτώσεις απομονώνονται κάποιες φράσεις εντός του κειμένου στις οποίες, κατά την άποψη των επικριτών του βιβλίου διαφαίνεται, εξαιτίας του συγκεκριμένου ρήματος που χρησιμοποιούν οι συγγραφείς, η “εθνοπροδοτική” τους στάση και διάθεση. Έτσι, η φράση των συγγραφέων στην οποία αναφέρεται ότι οι Έλληνες “διεκδικούν” και “καταλαμβάνουν” εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μετατρέπεται σε “κόκκινο πανί” για του πολέμιους του εγχειριδίου. Κατά την άποψή τους θα έπρεπε να χρησιμοποιηθεί το ρήμα “απελευθερώνουν” και όχι τα προηγούμενα ρήματα που έχουν ένα πιο ουδέτερο χαρακτήρα και επομένως δεν κινητοποιούν συναισθήματα εθνικής έπαρσης.¹¹⁴

---

¹¹² Στο ίδιο.

¹¹³ Στο ίδιο.

¹¹⁴ Μπουρνιά, ό.π., σσ. 12 – 13.

Ωστόσο η πιο χαρακτηριστική περίπτωση κριτικής κατά του εγχειριδίου, η οποία θα μετατραπεί με τον καιρό, με τη συνδρομή των ΜΜΕ και κυρίως των τηλεοπτικών παραθύρων, σε “σλόγκαν” στα χείλη ακόμα και καθημερινών ανθρώπων, πολλοί εκ των οποίων ποτέ δεν είχαν διαβάσει ούτε μία γραμμή του βιβλίου, είναι η περιβόητη φράση των συγγραφέων που αναφέρεται στην προσπάθεια απεγκλωβισμού των Ελλήνων της Μικράς Ασίας κατά τη στιγμή της επέλασης του τουρκικού στρατού στη Σμύρνη, τον Αύγουστο του 1922. Στο σημείο αυτό οι συγγραφείς ανέφεραν κατά λέξη: “Στις 27 Αυγούστου 1922 ο τουρκικός στρατός μπαίνει στη Σμύρνη. Χιλιάδες Έλληνες συνωστίζονται στο λιμάνι προσπαθώντας να μπουν στα πλοία και να φύγουν για την Ελλάδα”.¹¹⁵

Αν στις προηγούμενες περιπτώσεις που μελετήσαμε η επιλογή του κατάλληλου ρήματος, στο πλαίσιο της ιστορικής αφήγησης, συνιστούσε κριτήριο της εθνικοφροσύνης των συγγραφέων για τους επικριτές του εγχειριδίου, το ρήμα που χρησιμοποιούσαν στη συγκεκριμένη περίπτωση, δηλαδή το ρήμα “συνωστίζονται” αποτελούσε πλέον σαφή απόδειξη των αντεθνικών τους διαθέσεων. Με μία όμως κρίσιμη παρέμβαση στο κείμενο από την πλευρά των πολεμίων του βιβλίου. Αυτή αφορούσε μία γραμματολογική ακροβασία, η οποία ήταν μάλλον απαραίτητη ώστε να ενισχυθεί η “επιχειρηματολογία” των επικριτών του κειμένου. Η ακροβασία αυτή συνίστατο στην ουσιαστικοποίηση του ρήματος που χρησιμοποιούσαν οι συγγραφείς. Με τον τρόπο αυτό οι Μικρασιάτες Έλληνες δεν “συνωστίζονταν” στο λιμάνι της Σμύρνης, όπως έγραφαν οι συγγραφείς, αλλά εκεί επικρατούσε “συνωστισμός”, όπως οι πολέμιοι του βιβλίου προτιμούσαν. Η διαφορά όμως στη διατύπωση μεταξύ των δύο περιπτώσεων μπορεί όντως να αλλάξει τον ερμηνευτικό χαρακτήρα της εξιστόρησης. Η χρησιμοποίηση ενός ρήματος, όπως αυτό που χρησιμοποιούν οι συγγραφείς, συμβάλλει στην περιγραφή μιας συγκεκριμένης κατάστασης ή δίνει μία εικόνα της. Η μετατροπή όμως του ρήματος σε ουσιαστικό αλλάζει τα δεδομένα της αφήγησης. Η εικόνα μετατρέπεται η ίδια σε μία κατάσταση. Κατόπιν με την χρήση μιας ακόμα αυθαιρεσίας, αυτή τη φορά ερμηνευτικού χαρακτήρα, η κατάσταση του συνωστισμού υποτίθεται ότι ερμηνεύει αυτό καθεαυτό το ιστορικό γεγονός. Επομένως για τα δεινά των Μικρασιατών Ελλήνων τη στιγμή της επέλασης των Τούρκων στο λιμάνι της Σμύρνης δεν έφταιγε η βαρβαρότητα των αντιπάλων (που ήταν και το ζητούμενο για τους υπερεθνικιστές επικριτές του κειμένου) ή η ήδη διαμορφωθείσα κατάσταση, αλλά ο “συνωστισμός” μεταξύ τους.

Η συνέχεια είναι ήδη γνωστή. Η εκστρατεία που εκδηλώθηκε κατά του βιβλίου της Ιστορίας της Στ’ Δημοτικού απέδωσε τα αναμενόμενα για τους επικριτές του εγχειριδίου. Το βιβλίο τελικά αποσύρθηκε το 2007, ως αποτέλεσμα της έκτασης της διαμάχης που εξέλαβε το θέμα όλο το προηγούμενο διάστημα.

---

¹¹⁵ Μ. Ρεπούση, Χ. Ανδρεάδου, Α. Πουταχίδης, Α. Τσίβας, *Ιστορία Στ’ Δημοτικού. Στα νεότερα και σύγχρονα χρόνια*, βιβλίο μαθητή, ΟΕΔΒ, Αθήνα 2006, σ. 100.

Τέλος να σημειώσουμε ότι οι δύο περιπτώσεις που εξετάσαμε, κατά την άποψή μας από τις πιο χαρακτηριστικές, δεν είναι οι μόνες που το σχολικό εγχειρίδιο της Ιστορίας απετέλεσε επίδικο αντικείμενο μεταξύ δύο τουλάχιστον αντιμαχόμενων μερίδων της ελληνικής κοινωνίας, πάντοτε με κριτήριο τη διατήρηση και αναπαραγωγή της εθνικής ταυτότητας και συνείδησης, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή στο πλαίσιο της κυρίαρχης αφήγησης για το έθνος.¹¹⁶

---

¹¹⁶ Μία άλλη σχετικά πρόσφατη περίπτωση διαμάχης για το σχολικό εγχειρίδιο ιστορίας είναι η περίπτωση του βιβλίου του Γ. Κόκκινου (επιμ.), *Ιστορία του νεότερου και σύγχρονου κόσμου*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 2002. Για μία αναλυτική παράθεση της διαμάχης που αναπτύχθηκε και των σχετικών με αυτή ζητημάτων για το συγκεκριμένο εγχειρίδιο, βλ. Χ. Αθανασιάδης, *Τα αποσπρόθετα βιβλία. Έθνος και σχολική Ιστορία στην Ελλάδα, 1858 – 2008*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015, σσ. 100 – 143.

B. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ ΣΤΟ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΡΙΤΗΣ ΤΑΞΗΣ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ

4.1 Σκοπός και μεθοδολογία της έρευνας

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι η διερεύνηση του τρόπου παρουσίασης του «εθνικού εαυτού» και του «εθνικού άλλου» στο τρέχον σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας της Γ΄ τάξης του Γενικού Λυκείου. Πιο συγκεκριμένα η έρευνα στοχεύει να προσδιορίσει τον τρόπο εικονογράφησης των Ελλήνων και των Τούρκων από τους συγγραφείς του εγχειριδίου κατά τη διάρκεια των επαναστατικών διαδικασιών του Εικοσιένα. Η εικονογράφηση αυτή βασίζεται στον εντοπισμό των επιμέρους χαρακτηριστικών που οι συγγραφείς του βιβλίου αποδίδουν στους κύριους εμπολέμους αυτής της περιόδου, *Έλληνες και Τούρκους*.

Η ερευνητική προσέγγιση που χρησιμοποιήσαμε για τον σκοπό αυτό και η οποία θα αναφερθεί αμέσως παρακάτω, πλαισιώνεται από την υιοθέτηση μερικών βασικών υποθέσεων, το περιεχόμενο των οποίων ουσιαστικά αναλύθηκε στο θεωρητικό μέρος αυτής της εργασίας. Οι υποθέσεις αυτές αφορούν καταρχήν το γεγονός ότι η έννοια του έθνους και η ίδια η πραγματολογική του υπόσταση πραγματώνεται στο πλαίσιο της νεωτερικότητας, δηλαδή της περιόδου που σε γενικές γραμμές ξεκινά από τη Γαλλική Επανάσταση ή και πιο πριν από αυτήν. Με άλλα λόγια, ότι η έννοια του έθνους και η πολιτική πραγματικότητα που στηρίζεται σε αυτήν δε συνιστά ένα διαχρονικό στοιχείο των κοινωνικών συσσωματώσεων που χάνεται στο βάθος των αιώνων, αλλά ένα καινοφανές, αν και ιστορικά ευεξήγητο, συστατικό γνώρισμα των Νέων Χρόνων.

Η δεύτερη βασική υπόθεση στηρίζεται στην παραδοχή ότι η εθνική ιστοριογραφία συνιστά ένα προνομιακό πεδίο εντός του οποίου αναπαράγεται και σφυρηλατείται η εθνική συνείδηση και ταυτότητα. Καθώς μάλιστα αυτή συγγράφεται από τους εκπροσώπους του «εθνικού εαυτού» και απευθύνεται στα μέλη του «εθνικού εαυτού», θεωρούμε αυτονόητο το γεγονός ότι βασικό συστατικό του περιεχομένου της δεν είναι η όσο το δυνατόν «αντικειμενική» παράθεση των γεγονότων, αλλά ο εξωραϊσμός του «εθνικού εαυτού» και η εικονογράφηση του «εθνικού άλλου» με ένα τρόπο που ο διαχωρισμός μεταξύ τους να καθίσταται σαφής και ευδιάκριτος.

Μία τρίτη βασική υπόθεση είναι ότι η σχολική Ιστορία, ως μέρος της εθνικής ιστοριογραφίας, στοχεύει στην αναπαραγωγή των περιεχομένων της εθνικής συνείδησης και ταυτότητας στον χώρο του σχολείου. Μέσω της ιστορικής αφήγησης τα νέα άτομα της κοινωνίας μαθαίνουν και εσωτερικεύουν τα στοιχεία εκείνα που συνθέτουν τον «εθνικό εαυτό», ενώ ταυτόχρονα οριοθετούν τους εαυτούς τους, ως μέλη του «εθνικού εαυτού», από τον «εθνικό άλλο». Κατά συνέπεια, η σχολική Ιστορία επιτελεί μία ιδεολογική λειτουργία, στο πλαίσιο της οποίας οι μαθητές καθίστανται κοινωνοί εκείνων των στοιχείων που σχηματοποιούν την εθνική συνείδηση και

ταυτότητα.

Η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε προκειμένου να προσδιοριστεί ο τρόπος με τον οποίο οι συγγραφείς του εν λόγω εγχειριδίου εικονογραφούν τους Έλληνες και Τούρκους εμπολέμους κατά τη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης είναι η μέθοδος της *Ποιοτικής Ανάλυσης Περιεχομένου*, εμπλουτισμένης με στοιχεία από τη μέθοδο της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου και κατόπιν του ελέγχου των αποτελεσμάτων που προέκυψαν από πραγματολογικά στοιχεία, έτσι όπως αυτά εντοπίζονται σε επιστημονικές εργασίες που αναφέρονται στην ελληνική επανάσταση και στις οποίες είχαμε πρόσβαση.

Η Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου είναι μία ερευνητική μέθοδος που προέκυψε εξαιτίας της συστηματικής κριτικής που ασκήθηκε μεταπολεμικά και η οποία σχετιζόταν με τις αδυναμίες της Ποσοτικής Ανάλυσης Περιεχομένου που εφαρμόζονταν αυτή την περίοδο. Στο πλαίσιο αυτής της κριτικής υποστηρίχθηκε από μερικούς ερευνητές ότι η μέθοδος της Ποσοτικής Ανάλυσης Περιεχομένου οδηγούσε σε μία επιφανειακή ανάλυση των ερευνητικών δεδομένων μέσα από την οποία ο ερευνητής αδυνατούσε να φθάσει σε μία πολλαπλή ερμηνεία των αποτελεσμάτων της έρευνας, η οποία ωστόσο θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί στο πλαίσιο μιας άλλης μεθόδου. Αυτό κυρίως που υποστηρίχθηκε ήταν ότι η Ποσοτική Ανάλυση Περιεχομένου, μέσα από την απλοποιητική ποσοτικοποίηση των δεδομένων, που εξαντλείται στην απλή καταμέτρηση των λέξεων και των αναφορών σε ένα κείμενο και στην ποσοστιαία καταγραφή μιας κατηγορίας έναντι μιας άλλης, στερεί από τους ερευνητές τη δυνατότητα να αξιοποιήσουν και να ερμηνεύσουν τα ερευνητικά δεδομένα με ένα πιο εποικοδομητικό τρόπο.¹¹⁷

Σε αυτή τη βάση και με έναυσμα την προαναφερόμενη κριτική αναπτύχθηκε ένα σύνολο τεχνικών, που χωρίς να καταργούν τα θετικά σημεία της Ποσοτικής Ανάλυσης Περιεχομένου, είχαν ως σκοπό να συμβάλλουν σε μία βαθύτερη ανάλυση του υπό διερεύνηση υλικού. Με τον τρόπο αυτό αναπτύχθηκε η Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου. Η μέθοδος στηρίχθηκε στην εμπειρική, αλλά μεθοδολογικά ελεγχόμενη, ανάλυση των κειμένων που έδινε βάρος στα επικοινωνιακά συμφραζόμενα τους, χωρίς τη συστηματική χρήση ποσοτικοποιημένων εργαλείων. Στο πλαίσιο αυτής της μεθόδου ακολουθούνταν μία σειρά ερευνητικών σταδίων που χαρακτηρίζονταν από τον καθορισμό του ερευνητικού υλικού, την ανάλυση των συνθηκών διαμόρφωσής του, τα τυπικά του χαρακτηριστικά και την κατεύθυνση της ανάλυσης, τις υποθέσεις που στηρίζονταν στο υπό χρήση θεωρητικό πλαίσιο, τον καθορισμό των τεχνικών και την επιλογή του παραδείγματος που θα χρησιμοποιηθεί, την αποδελτίωση του υλικού και τη δημιουργία κατηγοριών, την ανάλυση των

---

¹¹⁷ Ε. Παγκουρέλια – Μ. Παπαδοπούλου, «Κριτική Ανάλυση Λόγου – Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου: μία πρόταση συνδυαστικής αξιοποίησης για την ανίχνευση της ιδεολογίας των σχολικών εγχειριδίων», *Επιστήμες της Αγωγής* (4), Αθήνα 2009, σ. 4

δεδομένων και την επανεξέταση των κατηγοριών και, τέλος, την ερμηνεία των δεδομένων.¹¹⁸

Η Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου, παρά τα σαφή πλεονεκτήματα που έχει ως ερευνητική μέθοδος, λόγω του ότι βασίζεται σε όσα αναφέρονται σε ένα κείμενο, δεν μπορεί να αποκωδικοποιήσει το λανθάνον περιεχόμενο ενός κειμένου, ούτε τα ιδεολογικά μηνύματα που υποκρύπτονται σε αυτό. Το κενό αυτό έρχεται να συμπληρώσει η Κριτική Ανάλυση Λόγου, μία μέθοδος που προσπαθεί να ανιχνεύσει το ιδεολογικό περιεχόμενο των μηνυμάτων του κειμένου και όσων παραλείπονται ή αποσιωπώνται σε αυτό. Επειδή στο πλαίσιο αυτής της μεθόδου η γλώσσα νοείται ως ένα σύστημα αναπαράστασης και σημασιοδότησης της επικοινωνίας, στόχος της είναι η ανάδειξη της διαλεκτικής ανάμεσα στη γλώσσα των κειμένων και στην κοινωνική δομή. Με τον τρόπο αυτό η ανάλυση της γλωσσικής επικοινωνίας αποκαλύπτει τα ιδεολογικά χαρακτηριστικά της πραγματικότητας με την οποία συνδέεται η χρήση της. Έτσι, στο πλαίσιο της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου, το βάρος της ανάλυσης μετατίθεται στα συμφοραζόμενα του κειμένου στις σημασίες που αυτό υποκρύπτει.¹¹⁹

Στην παρούσα έρευνα η χρησιμοποιούμενη μεθοδολογία, όπως ήδη αναφέρθηκε, συνίσταται σε ένα συνδυασμό της μεθόδου της Ποιοτικής Ανάλυσης Περιεχομένου, που είναι η βασική μέθοδος που χρησιμοποιούμε, με στοιχεία από τη μέθοδο της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου. Με άλλα λόγια, προσπαθούμε όχι μόνο να εντοπίσουμε, να καταγράψουμε και να ποσοτικοποιήσουμε, όπου και όπως αυτό είναι δυνατό, τα δεδομένα του κειμένου, αλλά στις περιπτώσεις που κρίνουμε ότι αυτό απαιτείται, να προσπαθήσουμε να αποκωδικοποιήσουμε το λανθάνον περιεχόμενο της γλωσσικής διατύπωσης του υπό μελέτη κειμένου. Τέλος, αφού ερμηνεύσουμε τα ευρήματα τα αντιπαραβάλλουμε με τα πραγματολογικά στοιχεία που κατά καιρούς έχουν προκύψει από την ιστορική έρευνα, ελέγχοντας έτσι τον βαθμό της αξιοπιστίας τους και, στην προκειμένη περίπτωση, την ταύτιση ή αντίθεση των πραγματολογικών στοιχείων με τους χαρακτηρισμούς των συγγραφέων για τον «εθνικό εαυτό» και τον «εθνικό άλλο».

4.2 Έλληνες και Τούρκοι το Εικοσιένα στο σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας της Τρίτης τάξης του Γενικού Λυκείου

4.2.1 Κατηγοριοποίηση δεδομένων και εικονογράφηση των εμπολέμων

Το βιβλίο που διδάσκεται στην Τρίτη τάξη του Γενικού Λυκείου και στην Τέταρτη τάξη του Εσπερινού Λυκείου είναι το βιβλίο: Ι. Κολιόπουλος, Κ. Σβολόπουλος, Ε. Χατζηβασιλείου, Θ. Νημάς, Χ. Σχολινάκη – Χελιώτη, *Ιστορία του Νεότερου και Σύγχρονου Κόσμου (από το 1815 έως σήμερα)*, Γ΄ Τάξη Γενικού Λυκείου και Δ΄ Τάξη Εσπερινού Λυκείου ΓΕΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, Βιβλίο

¹¹⁸ Στο ίδιο, σ. 5.

¹¹⁹ Στο ίδιο, σσ. 5 – 6.

μαθητή, Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος», Αθήνα Έκδοση 2016.¹²⁰

Το συγκεκριμένο εγχειρίδιο αποτελείται από 7 κεφάλαια και 222 σελίδες,¹²¹ που χρονολογικά καλύπτουν την περίοδο από το 1815 μέχρι τις μέρες μας. Η ελληνική επανάσταση εντάσσεται στο πρώτο κεφάλαιο που έχει τίτλο «Η Ευρώπη και ο κόσμος τον 19^ο αιώνα (1815 – 1871)» (σσ. 9 – 52) και καλύπτεται από τις σελίδες 16 – 33, δηλαδή αναπτύσσεται μέσα σε 18 σελίδες. Επομένως, η ελληνική επανάσταση του 1821 καλύπτει περίπου το 8,1% του συνολικού κειμένου και το 40,9% του πρώτου κεφαλαίου εντός του οποίου εντάσσεται. Αυτό το πρώτο κεφάλαιο αποτελείται από 8 υποενότητες, εκ των οποίων η μία αφορά την ελληνική επανάσταση.

Η ροή της αφήγησης στην υποενότητα που αναφέρεται στην ελληνική επανάσταση συμπληρώνεται και από 9 ένθετα αποσπάσματα που βρίσκονται μέσα στις σελίδες 16 έως 33, από ένα δισέλιδο χρονολογικό πίνακα (από το 1821 έως το 1830) όπου με τη μορφή του χρονολογίου αναφέρονται τα σημαντικά γεγονότα της επανάστασης και από ένα χάρτη που καλύπτει μία ολόκληρη σελίδα με τίτλο «Χάρτης της Ελληνικής Επανάστασης» και παρουσιάζει τις περιοχές της σημερινής ελληνικής επικράτειας που επαναστάτησαν το 1821 και 1822. Τέλος, συνοδεύεται από σχετικά πλούσια εικονογράφηση που αποτελείται από 14 εικόνες, εκ των οποίων οι 5 είναι εικόνες μαχών, οι 8 είναι πορτραίτα Ελλήνων αγωνιστών του 1821 και σημαντικών προσώπων αυτής της περιόδου και εκείνης που αμέσως ακολούθησε (*Λόρδος Μπάυρον, Ιωάννης Καποδίστριας και Όθωνας*) και η μία αναπαριστά την άφιξη του βασιλιά Όθωνα στο Ναύπλιο.

Από τη διαδικασία της αποδελτίωσης της υποενότητας του πρώτου κεφαλαίου του βιβλίου Ιστορίας της Τρίτης Λυκείου συγκεντρώσαμε τις αναφορές των συγγραφέων για τους Έλληνες και τους Τούρκους, μέσα από τις οποίες, κατά την άποψή μας, εικονογραφούνται οι δύο βασικοί εμπλεκόμενοι στην ελληνική επανάσταση. Οι αναφορές αυτές στηρίζονται στους συγκεκριμένους κάθε φορά τρόπους με τους οποίους οι συγγραφείς του εγχειριδίου χαρακτηρίζουν τους Έλληνες και τους Τούρκους. Συνιστούν δηλαδή είτε ευθείες αναφορές των συγγραφέων για το θέμα που εξετάζουμε, είτε έμμεσες αλλά πασιφανείς συνδηλώσεις, το νοηματικό περιεχόμενο των οποίων εντάσσεται σαφώς σε μία συγκεκριμένη κατηγορία.

Πρέπει να σημειωθεί ότι η διαδικασία της αποδελτίωσης έλαβε υπόψη της όχι μόνο το καθαυτό κείμενο της αφήγησης αλλά, όπου αυτό ήταν δυνατόν, και τα εννέα ένθετα αποσπάσματα που τη συνοδεύουν, καθώς επίσης και την εικονογράφηση του κειμένου, αφού θεωρήσαμε ότι η επιλογή αυτών των συγκεκριμένων εννέα αποσπασμάτων και των δεκατεσσάρων εικόνων που συνοδεύουν την εξιστόρηση, και όχι κάποιων άλλων από ένα μεγάλο πλήθος διαθέσιμων κειμένων

¹²⁰ Στο εξής κάθε αναφορά μας στο σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας της Γ΄ Λυκείου θα αφορά το εγχειρίδιο Ιστορίας με τα παραπάνω στοιχεία, χωρίς άλλη διευκρίνιση.

¹²¹ Οι σελίδες που αναφέρονται παραπάνω αφορούν το καθαυτό μέρος της ιστορικής αφήγησης, που είναι οι σελίδες 9 – 231, συνολικά 222 σελίδες.

και εικονογραφήσεων για αυτό το θέμα, σχετίζεται με τον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο οι συγγραφείς του κειμένου αντιλαμβάνονται τους εμπλεκόμενους.

Με τον τρόπο αυτό από την αποδελτίωση του προαναφερόμενου υλικού συγκροτήθηκαν 13 κατηγορίες για τους Έλληνες και 9 κατηγορίες για τους Τούρκους, μέσα από τις οποίες εικονογραφούνται αμφότεροι στο συγκεκριμένο σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας. Έτσι οι Έλληνες εμφανίζονται ως: «Τολμηροί», «Διαμορφωτές της ευρωπαϊκής ιστορίας», «Ενωμένοι», «Γενναίοι», «Ηρωικοί», «Τραγικοί», «Ευαίσθητοι», «Ευφυείς», «Με αδιάλειπτη παρουσία στον χρόνο», «Δίκαια εκδικητικοί», «Πολεμικά έμπειροι», «Τυχεροί κατά την κρίσιμη ώρα» και «Θαρραλέοι».

Η συχνότητα εμφάνισης των προαναφερθέντων κατηγοριών έχει ως εξής: Η κατηγορία «Τολμηροί» εμφανίζεται 4 φορές στο αποδελτιωμένο υλικό, η κατηγορία «Διαμορφωτές της ευρωπαϊκής ιστορίας» 2 φορές, η κατηγορία «Ενωμένοι» 5 φορές, η κατηγορία «Γενναίοι» 3 φορές, η κατηγορία «Ηρωικοί» 13 φορές, η κατηγορία «Τραγικοί» 4 φορές, η κατηγορία «Ευαίσθητοι» 1 φορά, η κατηγορία «Ευφυείς» 2 φορές, η κατηγορία «Με αδιάλειπτη παρουσία στον χρόνο» 1 φορά, η κατηγορία «Δίκαια εκδικητικοί» 1 φορά, η κατηγορία «Πολεμικά έμπειροι» 2 φορές, η κατηγορία «Τυχεροί κατά την κρίσιμη ώρα» 1 φορά και η κατηγορία «Θαρραλέοι» 2 φορές. **Πίνακας 1. Η Εικόνα των Ελλήνων στο σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας της Γ΄ Λυκείου Γενικής Παιδείας**

Εικονογράφηση των Ελλήνων το Εικοσιένα (Κατηγορίες)	Συχνότητα εμφάνισης Κατηγοριών
«Τολμηροί»	4 φορές
«Διαμορφωτές της ευρωπαϊκής ιστορίας»	2 φορές
«Ενωμένοι»	5 φορές
«Γενναίοι»	3 φορές
«Ηρωικοί»	13 φορές
«Τραγικοί»	4 φορές
«Ευαίσθητοι»	1 φορά
«Ευφυείς»	2 φορές
«Με αδιάλειπτη παρουσία στον χρόνο»	1 φορά
«Δίκαια εκδικητικοί»	1 φορά
«Πολεμικά έμπειροι»	2 φορές
«Τυχεροί κατά την κρίσιμη ώρα»	1 φορά
«Θαρραλέοι»	2 φορές

Αντιστοίχως οι Τούρκοι εμφανίζονται ως: «Αυθαίρετοι», «Παράνομοι», «Άγριοι», «Τυραννικοί», «Βάρβαροι», «Απολίτιστοι», «Δειλοί», «Βίαιοι» και «Αδιάλλακτοι». Η συχνότητα εμφάνισης των κατηγοριών που αφορούν τους Τούρκους είναι η ακόλουθη: Η κατηγορία «Αυθαίρετοι» εμφανίζεται 2 φορές, η κατηγορία «Παράνομοι» εμφανίζεται 4 φορές, η κατηγορία «Άγριοι» 2 φορές, η κατηγορία «Τυραννικοί» 2 φορές, η κατηγορία «Βάρβαροι» 2 φορές, η κατηγορία «Απολίτιστοι» 1 φορά, η κατηγορία «Δειλοί» 2 φορές, η κατηγορία «Βίαιοι» 1 φορά και η κατηγορία «Αδιάλλακτοι» 1 φορά.

Πίνακας 2. Η Εικόνα των Τούρκων στο σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας της Γ΄ Λυκείου Γενικής Παιδείας

Εικονογράφηση των Τούρκων το Εικοσιένα (Κατηγορίες)	Συχνότητα εμφάνισης Κατηγοριών
«Αυθαίρετοι»	2 φορές
«Παράνομοι»	4 φορές
«Άγριοι»	2 φορές
«Τυραννικοί»	2 φορές
«Βάρβαροι»	2 φορές
«Απολίτιστοι»	1 φορά
«Δειλοί»	2 φορές
«Βίαιοι»	1 φορά
«Αδιάλλακτοι»	1 φορά

Στην περίπτωση των Ελλήνων η κατηγορία «Τολμηροί» σχετίζεται με ευθείες αναφορές των συγγραφέων σε αυτό το χαρακτηριστικό των Ελλήνων, όπως συμβαίνει στο ένθετο απόσπασμα του Παν. Κανελλόπουλου στη σελίδα 16 του εγχειριδίου. Μάλιστα στην περίπτωση αυτή η τόλμη που χαρακτηρίζει τους Έλληνες και η οποία οδήγησε στην απόφαση τους να αναλάβουν δράση προκειμένου να αποτινάξουν τον τουρκικό ζυγό, συνέβαλε στη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής εθνικής ιστορίας αυτής της περιόδου. Επομένως, μέσω της τόλμης τους οι Έλληνες αποδείχθηκαν «Διαμορφωτές της ευρωπαϊκής ιστορίας». Η διαμορφωτική επίδραση των Ελλήνων και της ελληνικής επανάστασης στα ευρωπαϊκά δρώμενα γίνεται, κατά τους συγγραφείς, εξίσου φανερό και στην περίπτωση του κινήματος του φιλελληνισμού. Σύμφωνα με το επιλεγμένο από τους συγγραφείς ένθετο απόσπασμα (σελίδες 25 – 26) το ελληνικό ζήτημα έγινε υπόθεση όλης της Ευρώπης, της ανθρωπότητας και του πολιτισμού γενικότερα. Η διαμορφωτική του επίδραση στα ευρωπαϊκά

πράγματα διαφαίνεται από το γεγονός ότι, όπως συμβαίνει στην περίπτωση των θρησκευτικών κινήματων, κατά κάποιον τρόπο εξαφάνισε τις κοινωνικές αντιθέσεις και συνένωσε τις επιμέρους εθνικές συνειδήσεις στην ευρωπαϊκή ήπειρο, οδηγώντας στον φιλελληνισμό, ο οποίος απετέλεσε μία πρόιμη και πρωτόλεια έκφραση της ιδέας μιας ενιαίας ευρωπαϊκής προοπτικής που πραγματώνεται στις μέρες μας.

Εξίσου τολμηροί αποδείχθηκαν και σε άλλες περιπτώσεις, όπως στην περίπτωση του θέρους 1822, όταν κατάφεραν να κερδίσουν σημαντικές ναυτικές αναμετρήσεις στο Αιγαίο. Το χαρακτηριστικό τους αυτό, θα έλεγε κανείς, εξισορρόπησε τις οικονομικές δυσκολίες και την έλλειψη πόρων, που αναμφίβολα δυσχέραινε την έκβαση του Αγώνα (σ. 27).

Δύο ακόμα άμεσες ή έμμεσες αναφορές στην τόλμη των Ελλήνων βρίσκουμε στις σελίδες 23 και 28. Η πρώτη αναφορά προκύπτει από την περιγραφή της μάχης στο Διρό της Μάνης, όπως αναφέρεται από τα επιλεγμένα αποσπάσματα δύο ανακοινωθέντων των καπεταναίων της Μάνης στο ένθετο της σελίδας 28. Η δεύτερη από τα σημειόμενα του πορτραίτου της Μπουμπουλίνας στη σελίδα 23. Πρόκειται για μια ελαιογραφία που βρίσκεται στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο της Αθήνας και αναπαριστά μία από τις σημαντικές γυναικείες παρουσίες που έδρασαν κατά την περίοδο της ελληνικής επανάστασης. Η «Καπετάνισσα», όπως ήταν το ψευδώνυμο της Λασκαρίνας Μπουμπουλίνας Πινότση, γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, αλλά είχε υδραία καταγωγή. Ο γάμος της με δύο πλούσιους Υδραίους της άφησε μια σημαντική περιουσία, την οποία ξόδεψε για τον ναυτικό εξοπλισμό της επανάστασης.¹²² Στην ελαιογραφία αυτή η Μπουμπουλίνα αναπαρίσταται, ως επιφανής και ηρωικός εκπρόσωπος του «εθνικού εαυτού», με τρόπο που έχει ως σκοπό να αποδώσει την τόλμη των Ελλήνων κατά την επανάσταση του Εικοσιένα. Η «Καπετάνισσα» κοιτά με αποφασιστικότητα προς τους συναγωνιστές της, δείχνοντας με την ίδια αποφασιστικότητα και τόλμη τον εχθρικό στόχο. Το ντουφέκι και το αριστερό χέρι της ηρωίδας είναι τοποθετημένα με τρόπο που υπογραμμίζει τα παραπάνω χαρακτηριστικά.

Οι ενωτικές αναφορές που παρουσιάζουν τους Έλληνες ενωμένους και χωρίς διαφοροποιήσεις μεταξύ τους εμφανίζονται σχεδόν από τα πρώτα στάδια της εξιστόρησης (σσ. 16 – 17). Η ελληνική επανάσταση εμφανίζεται να είναι σχεδόν αποκλειστικά το αποτέλεσμα της δημιουργίας και της δράσης της «Φιλικής Εταιρείας». Κατά τα άλλα η αφήγηση οργανώνεται με βάση την επιφανειακή ανάλυση, τη γεγονοτολογία και τη δράση επιμέρους προσώπων. Επιπλέον, καταβάλλεται προσπάθεια σύνδεσης των επαναστατικών διαδικασιών με τη θρησκεία («...παντού, οι Έλληνες ύψωσαν τη σημαία με τον σταυρό...», (σ. 17). Η σχέση αυτή αναπαράγει ένα βασικό

¹²²https://www.wikipedia.gr/wiki/%CE%9B%CE%B1%CF%83%CE%BA%CE%B1%CF%81%CE%AF%CE%BD%CE%B1_%CE%9C%CF%80%CE%BF%CF%85%CE%BC%CF%80%CE%BF%CF%85%CE%BB%CE%AF%CE%BD%CE%B1, επίσκεψη 11/10/2017.

στοιχείο της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, όπως αυτή διαμορφώθηκε στο πλαίσιο της ελληνικής ιστοριογραφίας, αυτό του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού. Μέσα από το ίδιο απόσπασμα επίσης οι Έλληνες εμφανίζονται ενωμένοι και χωρίς μεταξύ τους διαφοροποιήσεις, τόσο σχετικά με τους λόγους που οδήγησαν στην ελληνική επανάσταση, όσο και σχετικά με τα βασικά διακυβεύματά της.

Σαφείς ενωτικές αναφορές για τους Έλληνες ξαναβρίσκουμε στην ενότητα «Η εδραίωση της επανάστασης» (σσ. 23 – 24). Στο μέρος αυτό του κειμένου, αφού τονίζεται για άλλη μια φορά με δραματικό και συναισθηματικά φορτισμένο τρόπο ο καθοριστικός ρόλος της Φιλικής Εταιρείας στην επανάσταση, αναφέρεται ότι «*Η Φιλική Εταιρεία ήταν η φωνή του αιχμάλωτου έθνους, στην οποία ανταποκρίθηκε το πανελλήνιο*», (σ. 23).

Στην ενότητα «Η εξέλιξη της επανάστασης» (σσ. 26 – 29) συναντάμε δύο φορές ενωτικές αναφορές. Η μία σχετίζεται με τους λόγους που κατά τους συγγραφείς οδήγησαν στην επικράτηση της επανάστασης στη νότια Ελλάδα. Σύμφωνα με την αφήγησή τους η εθνική ομοιογένεια σε συνδυασμό με τη μεγάλη απόσταση των επαναστατικών δρώμενων από το κέντρο της οθωμανικής εξουσίας καθόρισε την έκβαση των επαναστατικών διαδικασιών στον νότο. Τη δεύτερη ενωτική αναφορά συναντάμε στο πλαίσιο της περιγραφής της μάχης στο Κεφαλόβρυσο, τον Αύγουστο του 1823 και στον θάνατο του Μάρκου Μπότσαρη.

Μία ακόμα ενωτική αναφορά βρίσκουμε στη σελίδα 30 του βιβλίου, στο επιλεγμένο ένθετο απόσπασμα από τη «Διακήρυξη της Επιδάουρου» (1821) όπου, πέραν των άλλων, υπογραμμίζεται ο ενωτικός χαρακτήρας της επανάστασης.

Μία πρώτη αναφορά στη γενναιότητα των Ελλήνων υπάρχει στη σελίδα 17 του εγχειριδίου, όπου μέσα από τη διαδοχική παράθεση ονομάτων, πρωταγωνιστών της επανάστασης και οπλαρχηγών τονίζεται η γενναιότητα των εκπροσώπων του εθνικού εαυτού. Δύο ακόμα αναφορές στη γενναιότητα των Ελλήνων συναντάμε στο πλαίσιο της εξιστόρησης της μάχης στο Γαλάτσι την 1^η Μαΐου 1821 (σ. 21) και της δράσης του Κανάρη, στη σελίδα 27.

Η κατηγορία που αναφέρεται στον ηρωισμό των Ελλήνων το Εικοσιένα είναι αυτή που κυρίως χαρακτηρίζει την εικονογράφηση του εθνικού εαυτού τη συγκεκριμένη περίοδο, αφού εμφανίζεται 13 φορές στις 18 σελίδες του βιβλίου που αναφέρονται στην ελληνική επανάσταση. Στην ενότητα «Η επανάσταση στις Ηγεμονίες» (σ. 17 και σσ. 20 – 23) βρίσκουμε τρεις αναφορές στον ηρωισμό των Ελλήνων. Η πρώτη εκμαιεύεται από την εξιστόρηση της μάχης στο Γαλάτσι. Η δεύτερη αναφέρεται ρητά στο πλαίσιο της αναφοράς στη μάχη στο Δραγατσάνι στις 7 Ιουνίου 1821 και η τρίτη, επίσης ρητά, όταν οι συγγραφείς επιχειρούν να προσδιορίσουν τον χαρακτήρα της επανάστασης στις Ηγεμονίες.

Ακόμα τρεις αναφορές στον ηρωισμό των Ελλήνων συναντάμε στην ενότητα «Η εδραίωση της επανάστασης» (σσ. 23 – 24). Σε αυτή την ενότητα οι συγγραφείς αναφέρονται κυρίως στις μάχες

του πρώτου χρόνου της επανάστασης, τονίζοντας όπου μπορούν τον ηρωισμό των Ελλήνων (μια σειρά αγωνιστών ξεσήκωσαν την Πελοπόννησο - μετά τη μάχη της Αλαμάνας ο Διάκος εξέπληξε με το θάρρος του τον Ομέρ Βρυώνη και αντιμετώπισε τον διά ανασκολοπισμού θάνατο με γενναιότητα και μεγαλοψυχία - ο Οδυσσέας Ανδρούτσος στο Χάνι της Γραβιάς προκάλεσε τον θαυμασμό των αντιπάλων του. (σ. 23).

Μία ακόμα ηρωική αναφορά εντοπίσαμε στην ενότητα «Η εξέλιξη της επανάστασης» και συγκεκριμένα στο πλαίσιο της αναφοράς των συγγραφέων στην «Έξοδο του Μεσολογγίου», τον Απρίλιο του 1826 (σ. 29).

Ηρωικές αναφορές συναντάμε επίσης στο ένθετο απόσπασμα «Η μάχη στο Διρό της Μάνης» (σ. 28). Επίσης στον πίνακα του Γερμανού ζωγράφου Peter Von Hess (Μόναχο, 1852) που αναπαριστά τη διάβαση του ποταμού Προύθου στην περιοχή της Μολδαβίας από τον Αλέξανδρο Υψηλάντη. Σε αυτόν τον πίνακα ο Υψηλάντης εμφανίζεται να υψώνει την επαναστατική σημαία υπό το βλέμμα του ηγεμόνα της Μολδαβίας και Φιλικού Μιχαήλ Σούτσου.¹²³ Ο πίνακας του Peter Von Hess, που ουσιαστικά εικονογραφεί ένα επεισόδιο από την εξέγερση στις Ηγεμονίες, παρά το γεγονός ότι σύμφωνα με κάποιες απόψεις εμπεριέχει κάποια στοιχεία ανακρίβειας (*το σήμα των ιερολοχιτών αποδίδεται χωρίς τον σταυρό, το ακρωτηριασμένο χέρι του Υψηλάντη είναι το αριστερό αντί για το δεξί και ο Φοίνικας επάνω στη σημαία δεν αποδίδεται ευκρινώς*),¹²⁴ κατά την άποψή μας καταγράφει μία στιγμή εθνικής έξαρσης, η οποία αποδίδεται με ένα εξιδανικευμένο και σχεδόν μεταφυσικό τρόπο. Ο Υψηλάντης, κρατώντας σταθερά στα χέρια του τη σημαία των εξεγερμένων πατά με αποφασιστικότητα στο έδαφος, ενώ το βλέμμα του στρέφεται προς τον ουρανό. Σχεδόν όλες οι υπόλοιπες μορφές που αναπαρίστανται στον πίνακα τελούν υπό ένα καθεστώς ψυχικής έξαρσης. Θεωρούμε ότι η όλη αναπαράσταση είναι μία απεικόνιση του εθνικού εαυτού των Ελλήνων που θα μπορούσε να ενταχθεί στις κατηγορίες «Ηρωικοί» και «Τραγικοί».

Η επόμενη αναφορά στον ηρωισμό των Ελλήνων εκμαιεύεται από τη σημειολογία του πίνακα «Η Λασκαρίνα Μπουμπουλίνα» που αναλύθηκε παραπάνω (σ. 23). Τρεις ακόμα αναφορές στον ηρωισμό των Ελλήνων συναντάμε στον πίνακα που αναπαριστά τον θάνατο του επισκόπου Σαλώνων Ησαΐα (σ. 24) και στα σχόλια που συνοδεύουν τον πίνακα του Θ. Βρυζάκη, «Η έξοδος του Μεσολογγίου» (σ. 28), όπως και στο πορτραίτο του Μάρκου Μπότσαρη (σ. 29). Ο πρώτος πίνακας αναπαριστά μία από τις μάχες της επανάστασης στις οποίες η ανισοκατανομή των δυνάμεων υπέρ των Τούρκων, αλλά και η σύλληψη και ο τραγικός θάνατος του Αθανάσιου Διάκου προσδίδουν στους Έλληνες πρωταγωνιστές της δραματικά και ηρωικά στοιχεία. Στον πίνακα του Βρυζάκη η

¹²³ <https://www.ypsilantio.gr/content/istorika-stoixeia/syloges/pinakes/17-o-aleksandros-ypshlanths-dierxetai-ton-proytho>, επίσκεψη 10/10/2017.

¹²⁴ Στο ίδιο.

αναπαράσταση της εξόδου του Μεσολογγίου θρύβει ηρωικών και δραματικών στοιχείων. Η επιλογή του συγκεκριμένου πίνακα με τη Θεία Πρόνοια να παρακολουθεί τα διαδραματιζόμενα, εισάγει και το μεταφυσικό στοιχείο στην αφήγηση, βασικό χαρακτηριστικό γνώρισμα του ιστορικισμού.

Η κατηγορία που εικονογραφεί τους Έλληνες του Εικοσιένα ως τραγικούς εντοπίζεται 4 φορές στο εγχειρίδιο. Ήδη αναφερθήκαμε σε δύο από αυτές, στον πίνακα «Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης διέρχεται τον Προύθο» και στον πίνακα του Βρυζάκη «Η έξοδος του Μεσολογγίου». Αναφορές στην τραγικότητα των Ελλήνων συναντάμε επίσης στη σελίδα 22 του βιβλίου, όπου η επανάσταση στις ηγεμονίες χαρακτηρίζεται ως «ηρωική και τραγική» και στη σημειολογία του πίνακα που αναπαριστά τον θάνατο του επισκόπου Σαλώνων Ησαΐα, όπου ο θάνατος του επισκόπου, αλλά και η σύλληψη και ο τραγικός θάνατος του Αθανάσιου Διάκου προσδίδουν στους Έλληνες πρωταγωνιστές του πίνακα δραματικά και ηρωικά στοιχεία.

Οι κατηγορίες «Ευφυείς», «Πολεμικά έμπειροι» και «Θαρραλέοι» ανευρίσκονται από 2 φορές η κάθε μία στις σελίδες του εγχειριδίου που αναφέρονται στην ελληνική επανάσταση του 1821. Η κατηγορία «Ευφυείς» εντοπίζεται στο ένθετο απόσπασμα «Η κλασική έκφραση του φιλελληνισμού» (σ. 26) και στο ένθετο απόσπασμα «Η μάχη στα Δερβενάκια, ένας θρίαμβος της τακτικής του κλεφτοπόλεμου και της στρατηγικής του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη» (σ. 27).

Η κατηγορία «Πολεμικά έμπειροι» εντοπίζονται στο παραπάνω απόσπασμα και στη σελίδα 27 του βιβλίου, που η μεγάλη πείρα των Ελλήνων στη θάλασσα, όπως αναφέρουν οι συγγραφείς, συνετέλεσε στις ναυτικές πολεμικές επιτυχίες του Κανάρη.

Η κατηγορία «Θαρραλέοι» τεκμηριώνεται από αναφορές που συναντώνται στο ένθετο απόσπασμα «Η κλασική έκφραση του φιλελληνισμού» (σ. 26) και στο ένθετο απόσπασμα «Η μάχη στο Διρό της Μάνης» (σ. 28).

Τέλος, οι κατηγορίες «Ευαίσθητοι», «Με αδιάλειπτη παρουσία στον χρόνο», «Δίκαια εκδικητικοί» και «Τυχεροί κατά την κρίσιμη ώρα» εμφανίζονται από 1 φορά η κάθε μία στο εγχειρίδιο. Οι κατηγορίες «Ευαίσθητοι» και «Με αδιάλειπτη παρουσία στον χρόνο» τεκμηριώνονται από τις αναφορές του αποσπάσματος «Η κλασική έκφραση του φιλελληνισμού», (σ. 26), στο οποίο τονίζεται η ελληνική ευαισθησία, την οποία οι Νεοέλληνες κληρονόμησαν από τους αρχαίους προγόνους τους, και επισημαίνεται η ελληνική συνέχεια στους αιώνες.

Τέλος, η κατηγορία «Δίκαια εκδικητικοί» προσδιορίζεται από το περιεχόμενο της εξιστόρησης που αναφέρεται στα όσα ακολούθησαν την καταστροφή της Χίου από τους Τούρκους, τον Ιούνιο του 1822. Η (δίκαιη) εκδίκηση των Ελλήνων εκφράστηκε με την πυρπόληση της ναυαρχίδας του τουρκικού στόλου στα στενά του Τσεσμέ, υπό τον Κωνσταντίνο Κανάρη και με την πυρπόληση ιστιοφόρου του τουρκικού στόλου στα ανοιχτά της Τενέδου από τον ίδιο, τον Οκτώβριο του 1822.

Από την αποδελτίωση των σελίδων του βιβλίου που αναφέρονται στην ελληνική επανάσταση προέκυψαν 9 κατηγορίες που εικονογραφούν τον «εθνικό άλλο», δηλαδή τους Τούρκους κατά τη διάρκεια του Εικοσιένα. Μία πρώτη κατηγορία που εντοπίσαμε είναι η κατηγορία «αυθαίρετοι» με δύο συνολικά εμφανίσεις στο αποδελτιωμένο υλικό. Η πρώτη εμφάνισή της εντοπίζεται στη σελίδα 16 που πραγματεύεται τον «Χαρακτήρα της ελληνικής επανάστασης». Στο σημείο αυτό η εξουσία των Τούρκων χαρακτηρίζεται ως αυθαίρετη. Πρέπει να σημειωθεί ότι σε αυτή την πρώτη ενότητα, μέσω της οποίας οι συγγραφείς μας εισάγουν στην εξιστόρηση των χρόνων της ελληνικής επανάστασης, ο τρόπος με τον οποίο προσεγγίζουν τον χαρακτήρα του Εικοσιένα παραπέμπει με σαφή τρόπο στις αρχές του ιστορισμού και βεβαίως στο ιστοριογραφικό υπόδειγμα του Κ. Παπαρρηγόπουλου. Συγκεκριμένα, το έθνος θεωρείται ότι προϋπάρχει από αρχαιοτάτων χρόνων και οι επαναστατικές διαδικασίες του 21 το απελευθέρωσαν από τον οθωμανικό ζυγό, στον οποίο είχε περιέλθει επί αιώνες, εξασφαλίζοντάς του εθνική εστία. Αναφέρεται επίσης, ότι η επανάσταση του 21 ήταν προϊόν εθνικού πολιτικού κινήματος, χωρίς να αναλύονται οι επιμέρους συνιστώσες του, ούτε να αναφέρονται οι κοινωνικές τάξεις που εκφράστηκαν και δραστηριοποιήθηκαν στο πλαίσιο των επαναστατικών διαδικασιών. Δεν αναφέρονται και δεν αναλύονται οι συνθήκες που ώθησαν προς την επανάσταση τη συγκεκριμένη περίοδο. Με αυτό τον τρόπο η ελληνική επανάσταση ορίζεται ως ένα εθνικό πολιτικό κίνημα που στοχεύει στην απελευθέρωση του έθνους και στη συγκρότηση ανεξάρτητου ελληνικού κράτους.

Η δεύτερη αναφορά στην αυθαιρεσία των Τούρκων γίνεται στη σελίδα 17, στο πλαίσιο της ενότητας «Οργάνωση και έκρηξη της επανάστασης». Όλη αυτή η ενότητα στηρίζεται στην εξιστόρηση γεγονότων και στη δράση προσώπων, χωρίς αναφορά και ανάλυση των πνευματικών, κοινωνικών και πολιτικών δεδομένων που έθεσαν σε κίνηση τις επαναστατικές διαδικασίες.

Η κατηγορία που εμφανίζεται περισσότερο από τις άλλες στο αποδελτιωμένο υλικό είναι αυτή που εικονογραφεί τους Τούρκους ως παράνομους. Συγκεκριμένα εντοπίζεται 4 φορές στις σελίδες του εγχειριδίου που αναφέρονται στην ελληνική επανάσταση. Η πρώτη εμφάνισή της βρίσκεται στη σελίδα 16, που αναφέρθηκε παραπάνω. Εκεί η τουρκική κυριαρχία χαρακτηρίζεται εκτός από αυθαίρετη και παράνομη. Η δεύτερη εντοπίζεται στη σελίδα 17, όπου εκεί οι Τούρκοι και πάλι χαρακτηρίζονται αυθαίρετοι και παράνομοι.

Στο ένθετο απόσπασμα «Η νομιμότητα του ελληνικού αγώνα» (σ. 21) βρίσκουμε την τρίτη αναφορά στον παράνομο χαρακτήρα της οθωμανικής κυριαρχίας. Σε αυτό το απόσπασμα αναφέρεται ο τρόπος με τον οποίο οι επαναστάτες προσδιορίζουν τον νόμιμο χαρακτήρα του ελληνικού αγώνα.

Η τέταρτη και τελευταία αναφορά των συγγραφέων που εικονογραφεί τους Τούρκους ως παράνομους εντοπίζεται στην ενότητα «Οι πρώτες αντιδράσεις στην επανάσταση» (σσ. 24 – 26). Η

αναφορά αυτή εκμαιεύεται από την αφήγηση των αντιδράσεων του Σουλτάνου απέναντι στον Πατριάρχη Γρηγόριο τον Ε΄, όταν διέταξε τον απαγχονισμό του, τον Απρίλιο του 1821.

Η κατηγορία «Άγριοι» σε ότι αφορά τους Τούρκους εμφανίζεται 2 φορές στα δεδομένα μας. Η πρώτη φορά ανευρίσκεται στην ενότητα «Οργάνωση και έκρηξη της επανάστασης», όταν στην σελίδα 17 αναφέρεται η αγριότητα της αντίδρασης του σουλτάνου στις επαναστατικές κινήσεις των Ελλήνων που οδήγησε τελεσίδικα τους τελευταίους στην ένοπλη σύγκρουση μαζί του και κατά κάποιο τρόπο προδιέγραψε την έκβαση του ελληνικού αγώνα.

Η δεύτερη περίπτωση εντοπίζεται στην ενότητα «Η εξέλιξη της επανάστασης». Στις σελίδες 26 – 27 οι συγγραφείς αναφέρουν ότι στην προσπάθειά τους οι Τούρκοι να κάμψουν το ηθικό των επαναστατών επιδόθηκαν σε συστηματικές καταστροφές, μία εκ των οποίων ήταν η καταστροφή της Χίου, τον Απρίλιο του 1822, κατά την οποία η πρωτοφανής αγριότητα των Τούρκων οδήγησε στην «ανηλεή σφαγή των κατοίκων της» (σ. 27).

Η κατηγορία «Τυραννικοί» οργανώνεται από δεδομένα που συναντώνται δύο φορές στο αποδελτιωμένο υλικό. Πρώτη φορά την συναντάμε στην ενότητα «Οργάνωση και έκρηξη της επανάστασης». Στη σελίδα 17 η κυριαρχία των Τούρκων χαρακτηρίζεται ως τυραννική. Η δεύτερη περίπτωση αφορά το επιλεχθέν από τους συγγραφείς ένθετο απόσπασμα από τη Διακήρυξη της Επιδαύρου. Εκεί η τουρκική κυριαρχία χαρακτηρίζεται, πέραν των άλλων, ως άδικη τυραννία «[...] ήτις ουδεμίαν άλλην είχεν ομοίαν [...]» (σ. 30).

Η κατηγορία «Βάρβαροι» συγκροτείται από αναφορές που βρίσκουμε στην ενότητα «Η εξέλιξη της επανάστασης» και στην ενότητα «Οι πρώτες αντιδράσεις στην επανάσταση». Στην πρώτη περίπτωση προκύπτει από τα συμφραζόμενα της αφήγησης, κυρίως αυτών που αναφέρονται στην καταστροφή της Χίου (σ. 27), ενώ στη δεύτερη από τις αναφορές των συγγραφέων στον απαγχονισμό του Πατριάρχη Γρηγορίου του Ε΄ και στη σφαγή πολλών Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης και άλλων περιοχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (σ. 24).

Η κατηγορία «Δειλοί» συγκροτείται από αναφορές που συναντάμε 2 φορές στα δεδομένα μας. Η πρώτη περίπτωση αφορά το ένθετο απόσπασμα «Η μάχη στα Δερβενάκια, ένας θρίαμβος της τακτικής του κλεφτοπόλεμου και της στρατηγικής του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη». Στο απόσπασμα αναφέρεται ότι στη μάχη στα Δερβενάκια η αιφνιδιαστική ελληνική επίθεση προκάλεσε έκπληξη στους Τούρκους σε βαθμό που «[...] απώλεσαν το θάρρος των και έφευγον αγεληδόν [...] και πάντες ετράπησαν περίφοβοι και μετά γοερών κραυγών προς το στενόν του Αγίου Σώστη, όπως σωθώσι δι' αυτού» (σ. 27).

Η δεύτερη περίπτωση προκύπτει από τα συμφραζόμενα της αφήγησης που αφορά την αντίδραση των Τούρκων στη μάχη στο Διρό της Μάνης και βρίσκεται στο ομώνυμο απόσπασμα που επέλεξαν οι συγγραφείς στη σελίδα 28 του βιβλίου.

Οι κατηγορίες «Απολίτιστοι», «Βίαιοι» και «Αδιάλλακτοι» εμφανίζονται από 1 φορά η καθεμία στα δεδομένα. Η πρώτη κατηγορία συγκροτείται από τα συμφραζόμενα των αναφορών των συγγραφέων για τη σφαγή της Χίου (σ. 27). Η κατηγορία «Βίαιοι» από ευθείες αναφορές στο ένθετο απόσπασμα που έχει επιλεγεί από τη «Διακήρυξη της Επιδαύρου» (σ. 30) και, τέλος, η κατηγορία «Αδιάλλακτοι» από τα σχόλια που συνοδεύουν την υδατογραφία του Martin Verdiot («Ναυμαχία του Ναβαρίνου»), όπου τονίζεται ο καθοριστικός ρόλος των συμμάχων και η αδιαλλαξία των Τούρκων. Κάποιες από τις προαναφερόμενες κατηγορίες θα μπορούσαν να αθροιστούν και να εκληφθούν ως μία ευρύτερη κατηγορία, δεδομένου ότι αυτές αναφέρονται σε χαρακτηρισμούς με παρόμοιο ή παραπλήσιο νοηματικό περιεχόμενο. Έτσι, στην περίπτωση των Ελλήνων οι κατηγορίες «Τολμηροί» και «Θαρραλέοι» θα μπορούσαν να εκληφθούν από κοινού, συγκροτώντας μία και μοναδική κατηγορία με κοινό νοηματικό περιεχόμενο.

Στην περίπτωση των Τούρκων οι κατηγορίες «Αυθαίρετοι» και «Παράνομοι» θα μπορούσαν να συγκροτήσουν μία ενιαία κατηγορία. Το ίδιο θα μπορούσε να ειπωθεί και για τις κατηγορίες «Βάρβαροι» και «Απολίτιστοι», οι οποίες θα μπορούσαν να αποτελέσουν μία ευρύτερη κατηγορία με κοινά ή παραπλήσια νοήματα. Τέλος, το ίδιο μπορούμε να παρατηρήσουμε και για τις κατηγορίες «Τυραννικοί», «Βίαιοι» και «Άγριοι».

Επομένως, οι πίνακες 1 και 2 θα μπορούσαν να τροποποιηθούν ως εξής:

Πίνακας 3. Εικόνα των Ελλήνων στο σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας της Γ΄ Λυκείου Γενικής Παιδείας μετά τη σύμπτυξη των κοινών ή παραπλήσιων κατηγοριών

Εικονογράφηση των Ελλήνων το Εικοσιένα (Κατηγορίες)	Συχνότητα εμφάνισης Κατηγοριών
«Τολμηροί» / «Θαρραλέοι»	6 φορές
«Διαμορφωτές της ευρωπαϊκής ιστορίας»	2 φορές
«Ενωμένοι»	5 φορές
«Γενναίοι»	3 φορές
«Ηρωικοί»	13 φορές
«Τραγικοί»	4 φορές
«Ευαίσθητοι»	1 φορά
«Ευφυείς»	2 φορές
«Με αδιάλειπτη παρουσία στον χρόνο»	1 φορά
«Δίκαια εκδικητικοί»	1 φορά
«Πολεμικά έμπειροι»	2 φορές
«Τυχεροί κατά την κρίσιμη ώρα»	1 φορά

Πίνακας 4. Η Εικόνα των Τούρκων στο σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας της Γ΄ Λυκείου Γενικής Παιδείας μετά τη σύμπτυξη των κοινών ή παραπλήσιων κατηγοριών

Εικονογράφηση των Τούρκων το Εικοσιένα (Κατηγορίες)	Συχνότητα εμφάνισης Κατηγοριών
«Αυθαίρετοι» / «Παράνομοι»	6 φορές
«Βάρβαροι» / «Απολίτιστοι»	3 φορές
«Τυραννικοί» / «Βίαιοι» / «Άγριοι»	5 φορές
«Δειλοί»	2 φορές
«Αδιάλλακτοι»	1 φορά

Μετά τη σύμπτυξη των κατηγοριών που περιλαμβάνουν κοινούς ή παραπλήσιους χαρακτηρισμούς για τους εμπολέμους του Εικοσιένα προκύπτουν τελικά 12 κατηγορίες για τους Έλληνες και 5 κατηγορίες για τους Τούρκους, μέσω των οποίων οι συγγραφείς του εγχειριδίου εικονογραφούν τον «εθνικό εαυτό» και τον «εθνικό άλλο» αντίστοιχα.

Στη βάση αυτή, κατά τη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης του 1821 οι Έλληνες, με βάση τα δεδομένα του τρέχοντος σχολικού εγχειριδίου Ιστορίας της Τρίτης Λυκείου Γενικής Παιδείας, θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν κυρίως ως «Ηρωικοί», «Τολμηροί / Θαρραλέοι» και «Ενωμένοι» και δευτερευόντως ως «Τραγικοί» και «Γενναίοι». Την εικόνα αυτή συμπληρώνουν οι υπόλοιποι χαρακτηρισμοί, δηλαδή οι χαρακτηρισμοί «Διαμορφωτές της ευρωπαϊκής ιστορίας», «Ευφυείς» «Πολεμικά έμπειροι», «Ευαίσθητοι», «Με αδιάλειπτη παρουσία στον χρόνο», «Δίκαια εκδικητικοί» και «Τυχεροί κατά την κρίσιμη ώρα».

Με βάση τα παραπάνω ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι η εικονογράφηση των Ελλήνων από τους συγγραφείς του βιβλίου δεν περιλαμβάνει κανένα αρνητικό χαρακτηρισμό. Παράλληλα παρατηρούμε ότι σε αυτούς αποδίδονται 7 θετικοί χαρακτηρισμοί («Ηρωικοί», «Τολμηροί / Θαρραλέοι», «Ενωμένοι», «Γενναίοι», «Ευφυείς» «Πολεμικά έμπειροι» και «Ευαίσθητοι»), ενώ τα υπόλοιπα 5 χαρακτηριστικά που τους αποδίδονται («Τραγικοί», «Διαμορφωτές της ευρωπαϊκής ιστορίας», «Με αδιάλειπτη παρουσία στον χρόνο», «Δίκαια εκδικητικοί» και «Τυχεροί κατά την κρίσιμη ώρα») είτε μπορούν να χαρακτηριστούν ως ουδέτερα («Τυχεροί κατά την κρίσιμη ώρα»), είτε εισάγουν θυμικά / συναισθηματικά στοιχεία στη ροή της αφήγησης («Τραγικοί» και «Δίκαια εκδικητικοί»), είτε αναπαράγουν βασικά στοιχεία που συγκροτούν την έννοια της ελληνικής εθνικής συνείδησης και ταυτότητας («Με αδιάλειπτη παρουσία στον χρόνο»), είτε τείνουν να προσδώσουν τη μέγιστη δυνατή σημασία στη δράση των Ελλήνων κατά τα χρόνια της ελληνικής επανάστασης («Διαμορφωτές της ευρωπαϊκής ιστορίας»).

Πίνακας 5: Αξιολόγηση της εικόνας των Ελλήνων στο σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας της Γ΄ Λυκείου Γενικής Παιδείας

Εικονογράφηση των Ελλήνων το Εικοσιένα (Κατηγορίες)	Είδος ποιοτικού χαρακτηριστικού
«Ηρωικοί»	Θετικό
«Τολμηροί / Θαρραλέοι»	Θετικό
«Ενωμένοι»	Θετικό
«Γενναίοι»	Θετικό
«Ευφυείς»	Θετικό
«Πολεμικά έμπειροι»	Θετικό
«Ευαίσθητοι»	Θετικό
«Τραγικοί»	Εισάγει θυμικά / συναισθηματικά στοιχεία στην αφήγηση
«Διαμορφωτές της ευρωπαϊκής ιστορίας»	Μεγιστοποιεί τη σημασία της ελληνικής επανάστασης
«Με αδιάλειπτη παρουσία στον χρόνο»	Αναπαράγει βασικά στοιχεία της ελληνικής εθνικής συνείδησης
«Δίκαια εκδικητικοί»	Εισάγει θυμικά / συναισθηματικά στοιχεία στην αφήγηση
«Τυχεροί κατά την κρίσιμη ώρα»	Ουδέτερο

Αντιστοίχως, οι Τούρκοι θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν κυρίως ως «Αυθαίρετοι» / «Παράνομοι», «Τυραννικοί» / «Βίαιοι» / «Άγριοι» και «Βάρβαροι» / «Απολίτιστοι». Δευτερευόντως ως «Δειλοί» και «Αδιάλλακτοι».

Στην περίπτωση των Τούρκων όλοι οι χαρακτηρισμοί που τους αποδίδονται είναι απολύτως αρνητικοί.

Πίνακας 6: Αξιολόγηση της εικόνας των Τούρκων στο σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας της Γ΄ Λυκείου Γενικής Παιδείας

Εικονογράφηση των Τούρκων το Εικοσιένα (Κατηγορίες)	Είδος ποιοτικού χαρακτηριστικού
«Αυθαίρετοι» / «Παράνομοι»	Αρνητικό

«Βάρβαροι» / «Απολίτιστοι»	Αρνητικό
«Τυραννικοί» / «Βίαιοι» / «Άγριοι»	Αρνητικό
«Δειλοί»	Αρνητικό
«Αδιάλλακτοι»	Αρνητικό

Όπως προαναφέρθηκε, στην προσπάθεια προσδιορισμού των χαρακτηριστικών που εικονογραφούν του εμπολέμου του Εικοσιένα, πέραν του καθεαυτού κειμένου της εξιστόρησης συμπεριλάβαμε τα ένθετα αποσπάσματα που παρατίθενται, καθώς και την εικονογράφηση του κειμένου. Ο λόγος, όπως ήδη τονίστηκε, είναι ότι τόσο τα αποσπάσματα, όσο και η εικονογράφηση αποτελούν επιλεκτικά στοιχεία που καταγράφουν τον τρόπο με τον οποίο οι συγγραφείς του εγχειριδίου αντιλαμβάνονται τα δρώμενα της συγκεκριμένης περιόδου και τους βασικούς εμπλεκόμενους σε αυτά, Έλληνες και Τούρκους. Αυτό συμβαίνει γιατί από ένα μεγάλο αριθμό διαθέσιμων κειμένων και εικόνων που αναφέρονται στην ελληνική επανάσταση, αυτοί επέλεξαν τα συγκεκριμένα κείμενα και εικόνες. Με άλλα λόγια, όπως συχνά και μάλλον αναπόδραστα συμβαίνει σε παρόμοιες περιπτώσεις, η παράθεση των πηγών έχει έναν επιλεκτικό χαρακτήρα, κάτι που υπογραμμίζει το γεγονός ότι δεν μπορεί να υπάρξει ουδέτερη ιστοριογραφία και, κατ' επέκταση, ουδέτερη και «αντικειμενική» Ιστορία. Αξίζει στο σημείο αυτό να αναφερθεί ότι στα 9 αποσπάσματα κειμένων που αναφέρονται στην ελληνική επανάσταση και περιλαμβάνονται στο σχολικό βιβλίο της Γ' Λυκείου δεν υπάρχει ούτε ένα μέσα από το οποίο να καταγράφονται οι απόψεις, οι θέσεις και οι προσεγγίσεις του «εθνικού άλλου» σχετικά με την εμπλοκή του στα πολεμικά δρώμενα. Επίσης, από ένα σύνολο 14 εικόνων που συνοδεύουν την ιστορική αφήγηση, δεν συναντά κανείς ούτε μία εικόνα που να εμφανίζει έναν εκπρόσωπο του «εθνικού άλλου», έστω και με συνοδευτικό αρνητικό σχόλιο για την προσωπικότητα και τη δράση του.

Πολύ συχνά η εξιστόρηση στο εγχειρίδιο υποσκελίζει ή, ορθότερα, αντικαθιστά τον βίαιο χαρακτήρα της πολεμικής σύγκρουσης, ασχέτως των λόγων που την προκάλεσαν, με τις «ιδιότητες» και τα «χαρακτηριστικά» ενός εκ των εμπλεκομένων. Κάθε πολεμική σύγκρουση εκ των πραγμάτων ενέχει ένα βίαιο χαρακτήρα ο οποίος, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, ελάχιστα εικονογραφεί κάποιον από τους πρωταγωνιστές της πολεμικής αντιπαράθεσης, αλλά εγγράφεται κυρίως στο πλαίσιο αυτής καθεαυτής της πολεμικής σύρραξης. Αυτό σε καμία περίπτωση δεν σημαίνει ότι πολλές από τις ενέργειες του «εθνικού άλλου» δεν είχαν έναν υπερβάλλοντα βίαιο χαρακτήρα, ούτε ότι οι θέσεις που αναπτύχθηκαν παραπάνω απονομιμοποιούν τον ηθικά και ιστορικά δίκαιο χαρακτήρα της ελληνικής επανάστασης, αλλά τονίζει το γεγονός ότι η εθνική ιστορία, σχολική ή άλλη, συγγράφεται από τον «εθνικό εαυτό» ή, πιο σωστά, από τους εκπροσώπους του και, κατά

συνέπεια, η ιστορική αφήγηση που τη συνοδεύει κυρίως στοχεύει στην αναπαραγωγή και ενίσχυση της εθνικής συνείδησης και ταυτότητας και πολύ λιγότερο σε μία υποτιθέμενη «αντικειμενική» παράθεση και ανάλυση των ιστορικών δρώμενων.

4.2.2 Αντιπαράθεση της εικονογραφίας των αντιπάλων με τα πραγματολογικά δεδομένα

4.2.2.1 Η περίπτωση του «εθνικού εαυτού»

Στη συνέχεια θα επιχειρήσουμε να υποβάλουμε το αποδελτιωμένο υλικό του συγκεκριμένου σχολικού εγχειριδίου σε περαιτέρω κριτική ανάγνωση και ανάλυση με τη συνδρομή των διαθέσιμων σε εμάς επιστημονικών ιστορικών κειμένων που έχουν δει κατά καιρούς το φως της δημοσιότητας και που αναφέρονται στην περίοδο που μελετάμε. Στο πλαίσιο αυτό θα μελετήσουμε τους σημαντικότερους, κατά την άποψή μας, χαρακτηρισμούς που εικονογραφούν τους εμπολέμους του Εικοσιένα, προκειμένου να διερευνήσουμε κατά πόσον αυτοί οι χαρακτηρισμοί ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα.

Ο κύριος χαρακτηρισμός των Ελλήνων από τους συγγραφείς του βιβλίου Ιστορίας της Γ΄ Λυκείου είναι ο χαρακτηρισμός «Ηρωικοί», αφού εμφανίζεται 13 φορές στο αποδελτιωμένο υλικό και επομένως συνιστά το βασικό άξονα γύρω από τον οποίο περιστρέφεται η εικονογράφηση του «εθνικού εαυτού». Θεωρούμε ότι ο συγκεκριμένος χαρακτηρισμός μπορεί να διατυπωθεί ερμηνευτικά σε δύο διαστάσεις. Αφενός συνιστά ένα από τα βασικότερα γνωρίσματα της εθνικής ταυτότητας που ως σκοπό έχει τη διαστολή του «εθνικού εαυτού» από τον «εθνικό άλλο», μέσω μιας σημειολογικής διαδικασίας που οργανώνεται στη βάση μεταφυσικών αναφορών αφετέρου, σε κάποιες περιπτώσεις, ανταποκρίνεται στα πραγματολογικά δεδομένα της ελληνικής επανάστασης. Επομένως, κατά την άποψή μας, πρόκειται για ένα είδος εικονογράφησης του «εθνικού εαυτού» που οργανώνεται με τη μείξη μυθοπλαστικών και πραγματολογικών στοιχείων.

Τυπικό παράδειγμα της πραγματολογικής διάστασης του συγκεκριμένου χαρακτηριστικού είναι η συμπεριφορά των επαναστατημένων στην περίφημη πολιορκία και έξοδο του Μεσολογγίου τον Απρίλιο του 1826 η οποία, όπως πολύ σωστά αναφέρουν οι συγγραφείς του βιβλίου, παρά το γεγονός ότι «[...] αποτέλεσε βαρύτατο πλήγμα για την ελληνική επανάσταση [...] προκάλεσε αισθήματα θαυμασμού σε Έλληνες και Ευρωπαίους, που οδήγησαν σε έξαρση του φιλελληνικού ρεύματος» (σ. 28).

Η πολύμηνη πολιορκία του Μεσολογγίου από τις οθωμανικές και αιγυπτιακές στρατιωτικές δυνάμεις και η αδυναμία, από ένα σημείο και έπειτα, των πολιορκημένων να αντεπεξέλθουν στη διαμορφωθείσα κατάσταση, είχε ως αποτέλεσμα την απόφασή τους να προσπαθήσουν να διέλθουν μέσα από τις γραμμές του αντιπάλου, αναζητώντας καταφύγιο στα βουνά της Ρούμελης. Ωστόσο, η δυνατότητα αυτή δεν ήταν η μόνη που τους είχε απομείνει. Η εναλλακτική λύση για αυτούς ήταν ο

συμβιβασμός με τον αντίπαλο, δυνατότητα όμως που απέρριψαν κατηγορηματικά.¹²⁵ Η απόφασή τους όμως για έξοδο από την πόλη του Μεσολογγίου υπό αυτές τις συνθήκες δεν ήταν μία συνηθισμένη για τα ανθρώπινα όρια απόφαση, αφού οι πιθανότητες επιτυχούς έκβασής της ήταν μηδαμινές.

Το ερώτημα ωστόσο που τίθεται σε αυτό το σημείο είναι αν αυτή η πραγματολογική τεκμηρίωση ηρωικών πράξεων κατά τη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης, με κορυφαίο παράδειγμα την έξοδο του Μεσολογγίου, που υπερβαίνουν τα συνήθη μέτρα των ανθρώπινων πράξεων και ορίων μπορεί να καταγραφεί ως μία, κατά κάποιον τρόπο, εγγενής ιδιότητα του εθνικού εαυτού ή μπορεί να ενταχθεί και να ερμηνευτεί στη βάση της ανατροπής των υφιστάμενων αντιλήψεων, την περίοδο εκείνη, για τη ζωή και τον θάνατο και την αντικατάστασή τους από αντιληπτικά σχήματα που απορρέουν από τα νεωτερικά πρότυπα. Στη βάση αυτών των αντιλήψεων η έννοια του θανάτου δεν συνεπάγεται μόνο τον σωματικό κατακερματισμό του ατομικού και συλλογικού υποκειμένου, αλλά και τον πολιτικό αφανισμό. Το σύνθημα «Ελευθερία ή Θάνατος» των σημαιών του αγώνα της ελληνικής ανεξαρτησίας, κληροδοτημένο από την παρακαταθήκη της Γαλλικής Επανάστασης, εμπεριείχε δύο ταυτόχρονα σημασιόμενα. Ως έννοια και αντιληπτικό σχήμα ταυτόχρονα, αφενός σηματοδοτούσε τη φυσική εξόντωση της συλλογικότητας εξαιτίας της επιτυχούς πολεμικής δράσης του αντιπάλου, αφετέρου υπονοούσε την αδυναμία κατάκτησης ατομικών και συλλογικών ελευθεριών, δηλαδή την πολιτική εξόντωση της συλλογικότητας. Επομένως η αντίληψη του θανάτου σε αυτή τη φάση εμπεριέχει και μία πολιτική διάσταση, η σύλληψη της οποίας είναι αδύνατη ή αδιανόητη σε ένα διαφορετικό, προγενέστερο ή επόμενο, ιστορικό πλαίσιο. Σε αυτό το συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο η έννοια του θανάτου έχει απολέσει εν μέρει τη μεταφυσική της διάσταση και προσλαμβάνεται από το συλλογικό υποκείμενο στη βάση πιο εκκοσμικευμένων αντιληπτικών σχημάτων, όπως είναι η έννοια των πολιτικών ελευθεριών και του φυσικού δικαίου.¹²⁶

Άρα, η εκδήλωση ηρωικών πράξεων κατά τη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης εγγράφεται και ερμηνεύεται σε αυτή τη βάση και δεν συνεπάγεται κάποιο *arriori* γνώρισμα του «εθνικού εαυτού» που μπορεί να εκφραστεί, δοθείσης της ευκαιρίας, σε ένα οποιοδήποτε ιστορικό πλαίσιο.

Οι κατηγορίες «τολμηροί» και «θαρραλέοι» που μαζί εμφανίζονται 6 φορές στο αποδελτιωμένο υλικό, αλλά και η κατηγορία «γενναίοι» που εμφανίζεται 3 φορές, κατά τη γνώμη μας αποτελούν ερμηνευτικά περισσότερο μία υποπερίπτωση της κατηγορίας «Ηρωικοί» και λιγότερο

¹²⁵ Γ. Μαργαρίτης, «Από το Μεσολόγγι στο Ναβαρίνο (1825 – 1827)», στο Γ. Μαργαρίτης κ.ά., *Νεώτερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία*, ό.π., σσ. 127 – 128.

¹²⁶ Σ. Πλουμίδης, «Η έννοια του θανάτου στην ελληνική επανάσταση (1821 – 1832). Ιδεολογικές προσλήψεις και πολιτική πρακτική», *Μνήμων*, τ.χ 32, Αθήνα 2011 – 2012, σσ. 68 – 69.

μία ξεχωριστή κατηγορία. Εφόσον η τόλμη, το θάρρος και η γενναιότητα κατά κάποιον τρόπο υπολείπονται του ηρωισμού, θεωρούμε ότι οι αναφορές των συγγραφέων σε αυτά τα χαρακτηριστικά των Ελλήνων περισσότερο σκιαγραφεί την τάση τους να αποδώσουν ένα μεγαλύτερο πλήθος θετικών χαρακτηριστικών στον «εθνικό εαυτό», παρά να περιγράψουν μία διαφορετική κατάσταση. Στο πλαίσιο μιας πιο διαφορετικής οπτικής η ύπαρξή τους θα μπορούσε να εξηγήσει την κατηγορία «Ηρωικοί», από την άποψη ότι η τόλμη, το θάρρος και η γενναιότητα που επιδεικνύουν οι Έλληνες κυρίως στο πεδίο των μαχών, συνιστά μία έκφραση του ηρωισμού τους ή, ορθότερα, οδηγεί σε αυτόν. Σε κάθε περίπτωση η τόλμη, το θάρρος και η γενναιότητα συνιστούν για τους συγγραφείς του βιβλίου ένα από τα βασικά στοιχεία που εικονογραφούν τους Έλληνες το Εικοσιένα.

Σε πραγματολογικό επίπεδο τα τρία αυτά χαρακτηριστικά μπορούν να τεκμηριωθούν σε αρκετές περιπτώσεις από τα εμπειρικά δεδομένα. Υπήρξαν αρκετές περιπτώσεις, κυρίως στο πεδίο των μαχών, που ένας τουλάχιστον βαθμός τόλμης, θάρρους και γενναιότητας ήταν απαραίτητος προκειμένου οι ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις να εμπλακούν πολεμικά με τον αντίπαλο. Αυτό συνέβη κυρίως όταν η αριθμητική υπεροχή των Τούρκων προδιέγραφε με αρνητικό τρόπο την εξέλιξη των πολεμικών επιχειρήσεων. Ωστόσο δεν προκρίθηκε η αναστολή της δράσης, ούτε η αποχώρηση από το πεδίο της στρατιωτικής σύγκρουσης.

Για παράδειγμα η μάχη του Γαλασιού την 1^η Μαΐου 1821 στις Ηγεμονίες, που αναφέρεται και στο σχολικό εγχειρίδιο, ήταν μία από τις περιπτώσεις που η εμπλοκή των Ελλήνων στη μάχη αναμφίβολα προϋπέθετε τόλμη και θάρρος, ίσως και γενναιότητα, αφού η υπεροχή των αντιπάλων ήταν συντριπτική. Οι Έλληνες πολεμιστές δεν ξεπερνούσαν τους 900 με 1200 άνδρες, εκ των οποίων ετοιμοπόλεμοι και, επομένως, ικανοί να αντεπεξέλθουν επιτυχώς σε μία πολεμική επιχείρηση ήταν περίπου 400. Αντιθέτως, η δύναμη των Τούρκων αριθμούσε 5.000 ιπείς και τουλάχιστον 2.000 πεζούς. Παρά τη σθεναρή αντίσταση των επαναστατών, στη μάχη του Γαλασιού ηττήθηκαν οι Έλληνες μαχητές.¹²⁷

Μία άλλη μάχη στην οποία η πολεμική δράση προϋπέθετε τόλμη, θάρρος και γενναιότητα ήταν η μάχη της Αλαμάνας στις 23 Απριλίου 1821, όταν η εκεί ελληνική δύναμη αντιμετώπισε τις ισχυρότατες τουρκικές δυνάμεις υπό τον Ομέρ Βρυώνη και τον Κιοσέ Μεχμέτ, με αποτέλεσμα τον αποδεκατισμό της και τη σύλληψη και θανάτωση του Αθανάσιου Διάκου.¹²⁸ Πέραν αυτών, οι περιπτώσεις που η αντιμετώπιση του αντιπάλου απαιτούσε τα χαρακτηριστικά της τόλμης και του θάρρους των Ελλήνων μαχητών κατά τη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης είναι πολλές.

¹²⁷ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. ΙΒ', έκδ. πρωτοτύπου, Εκδοτική Αθηνών, επανέκδ. Παραπολιτικά Εκδόσεις Α.Ε., τομ. Α', Αθήνα 2015, σσ. 48 – 49.

¹²⁸ Στο ίδιο, σσ. 112 – 113.

Επομένως, μπορούμε να πούμε ότι τα εμπειρικά δεδομένα τεκμηριώνουν αυτά το χαρακτηριστικά.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω μία από τις αναφορές στο εγχειρίδιο σχολικής Ιστορίας της Γ΄ Λυκείου που μελετάμε και η οποία εικονογραφεί τον «εθνικό εαυτό» κατά τη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης του 1821 είναι αυτή που εμφανίζει τους Έλληνες ως ενωμένους. Μάλιστα, η σχετική αναφορά εμφανίζεται με αρκετά υψηλή συχνότητα στο αποδελτιωμένο υλικό (5 φορές). Επομένως, συνιστά ένα από τα βασικά στοιχεία της εικονογραφίας των Ελλήνων κατά τη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης. Η αναφορά των συγγραφέων στις εμφύλιες συγκρούσεις της επανάστασης δεν αντιστρέφει αυτή την εικόνα για δύο λόγους. Αφενός γιατί αυτή η αναφορά είναι άκρως επιγραμματική, αφετέρου διότι εξαιτίας αυτού του γεγονότος δεν αναπτύσσεται και δεν αναλύεται. Έτσι η εικονογράφηση των Ελλήνων ως «ενωμένων» κατά τη διάρκεια της επανάστασης παραμένει αναλλοίωτη.

Το ερώτημα επομένως που τίθεται είναι: Οι ενωτικές αναφορές των συγγραφέων σχετικά με τους Έλληνες, που όπως είδαμε αποτελούν ένα βασικό σημείο της εικονογράφησης τους το Εικοσιένα, συμφωνούν ή όχι με τα εμπειρικά δεδομένα;

Πριν την απάντηση σε αυτό το ερώτημα, ο τρόπος με τον οποίο οι συγγραφείς του βιβλίου ιστορούν τον ρόλο και τον χαρακτήρα της Φιλικής Εταιρείας και την επίδρασή της στην ενότητα των Ελλήνων¹²⁹ μας επιβάλλει να διερευνήσουμε αυτό το ζήτημα. Υπήρξε τόσο καθοριστικός ο ρόλος της στην προετοιμασία και στη συνέχεια της επανάστασης; Παράλληλα λειτούργησε ως ενοποιητικός παράγοντας, προάγοντας την ενότητα των Ελλήνων κατά τη διάρκεια των επαναστατικών διαδικασιών;

Η Φιλική Εταιρεία ιδρύθηκε περί τα τέλη του 1814 στην Οδησό και οργάνωσε τη δράση της με βάση τη συνωμοτικότητα και τις μυστικιστικές πρακτικές. Για τον λόγο αυτό άλλωστε στα πρώτα χρόνια της δράσης της δεν εξαπλώθηκε σημαντικά και η ύπαρξη της οργάνωσης παρέμεινε περιορισμένη σε ένα στενό κύκλο μυημένων. Αρκεί κανείς να αναλογιστεί ότι δύο χρόνια μετά τη συγκρότησή της, το 1816, μετρούσε μόνο τριάντα μέλη, συναντώντας μεγάλες δυσκολίες στη στρατολόγηση νέων μελών, τα οποία περιορίζονταν κυρίως στους μικροαστούς της ελληνικής διασποράς. Και παρά το γεγονός ότι η μεταφορά της έδρας της Εταιρείας, το 1818, στην Κωνσταντινούπολη είχε ως αποτέλεσμα τη σχετική μαζικοποίησή της και τη μετατροπή της στις αρχές του 1820 σε μία υπολογίσιμη πολιτική δύναμη, η επίδρασή της σε όλες τις ελληνικές περιοχές

---

¹²⁹ Σύμφωνα με τους συγγραφείς του εγχειριδίου ο ρόλος της Φιλικής Εταιρείας υπήρξε καταλυτικός για την εκδήλωση και, εν μέρει, τη συνέχεια της ελληνικής επανάστασης. Παράλληλα, σύμφωνα πάντα με τους ίδιους, η Φιλική Εταιρεία αποτέλεσε ενοποιητικό παράγοντα των Ελλήνων στη σύγκρουσή τους με τους Τούρκους. Σταχυολογούμε μερικές από αυτές τις αναφορές, έτσι όπως τις συναντάμε στο υπό μελέτη εγχειρίδιο: «Την επανάσταση του 1821 προκάλεσε η Φιλική Εταιρεία [...]» (σ. 16), «Η Φιλική Εταιρεία ωστόσο είχε προετοιμάσει το έδαφος για τη μεγάλη ανάφλεξη» (σ. 23), «Η Φιλική Εταιρεία ήταν η φωνή του αιχμάλτου έθνους, στην οποία ανταποκρίθηκε το πανελλήνιο» (σ. 23), κ.ο.κ.

ήταν ουσιαστικά ανύπαρκτη μετά το ξεκίνημα της ελληνικής επανάστασης.¹³⁰ Κατά συνέπεια, παρά το γεγονός ότι η Φιλική Εταιρεία διαδραμάτισε ένα ενεργό ρόλο στο ξεκίνημα της επανάστασης, ο ρόλος της στη συνέχεια δεν υπήρξε τόσο καθοριστικός όσο τον θέλουν οι συγγραφείς του βιβλίου και πολύ περισσότερο σε καμία περίπτωση δεν «προκάλεσε την επανάσταση», ούτε «ήταν η φωνή του αιχμάλωτου έθνους, στην οποία ανταποκρίθηκε το πανελλήνιο», όπως οι ίδιοι ισχυρίζονται.

Πέραν αυτού, το επόμενο ερώτημα που μπορεί να τεθεί σε σχέση με την ενότητα των Ελλήνων το Εικοσιένα είναι το εξής. Ήταν σύμφωνοι όλοι οι Έλληνες με την ανάληψη επαναστατικής δράσης κατά των Οθωμανών την περίοδο εκείνη και αν ναι, ομονοούσαν όλοι σχετικά με τον χαρακτήρα και το διακύβευμα της επανάστασης;

Παρά το γεγονός ότι οι επαναστατικές διαδικασίες του Εικοσιένα είχαν ένα διαταξικό χαρακτήρα, δηλαδή σε αυτές ενεπλάκησαν κοινωνικές τάξεις και ομάδες με διαφορετικά μεταξύ τους κοινωνικό – οικονομικά συμφέροντα και με βασικό αίτημα την αποτίναξη της τουρκικής κυριαρχίας, κατά τη διάρκεια της επανάστασης η κοινωνική αυτή συμμαχία δοκιμάστηκε, κάποιες φορές σοβαρά, εξαιτίας του διαφορετικού τρόπου με τον οποίο αναλαμβάνονταν αυτές οι κοινωνικές ομάδες το εκκολαπτόμενο ελεύθερο ελληνικό κράτος.¹³¹

Στην πραγματικότητα οι αντιθέσεις αυτές χρονολογούνται πολύ πριν την ελληνική επανάσταση, ήδη από την περίοδο της ανάπτυξης του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, αλλά στο πλαίσιο της κορυφώνονται και αποκρυσταλλώνονται. Οι ιδέες του Διαφωτισμού, που διαδόθηκαν μέσω των φορέων του στον ελληνικό χώρο, συνάντησαν σοβαρές αντιστάσεις από συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, σημαντικότερες των οποίων ήταν η Εκκλησία και κυρίως ο ανώτερος κλήρος, οι Φαναριώτες (σε μία ύστερη φάση) και οι προεστοί. Η στάση άρνησης ή και εναντίωσης αυτών των ομάδων έναντι των διαφωτιστικών ιδεών θα καθορίσει εν πολλοίς και την πολιτική τους στάση, τόσο κατά τη διάρκεια της επανάστασης, όσο και μετά από αυτή, δημιουργώντας με τον τρόπο αυτό ένα κλίμα αντιπαράθεσης μεταξύ των Ελλήνων που θα εκφραστεί σε διάφορες φάσεις του Εικοσιένα.¹³²

Σε κάθε περίπτωση, η επίδραση των διαφωτιστικών ιδεών στο Εικοσιένα υπήρξε καθοριστική, κυρίως στα πρώτα χρόνια του Αγώνα, αφού πολλοί από τους εκπροσώπους του διαδραματίζουν ενεργό ρόλο είτε στην προετοιμασία της επανάστασης, είτε στις πολεμικές επιχειρήσεις που διεξάγονται στο πλαίσιο της. Παράλληλα όμως διαχέουν τις διαφωτιστικές ιδέες που λειτουργούν ως παρακαταθήκη κοινωνικής και πολιτικής αλλαγής με φιλελεύθερο και δημοκρατικό χαρακτήρα, γεγονός που εκφράζεται στα πρώιμα πολιτειακά κείμενα του Εικοσιένα,

¹³⁰ Γ. Μαργαρίτης, «Ο οθωμανικός χώρος και η συγκρότηση του νέου ελληνισμού», στο Γ. Μαργαρίτης κ.ά., *Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία*, ό.π., σσ. 58 – 60.

¹³¹ Στο ίδιο, σ. 61.

¹³² Γ. Κατσιαμπούρα, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός», στο Ι. Γιαννόπουλος κ.ά., *Εισαγωγή στον Ελληνικό Πολιτισμό*, τομ. Β', *Σημαντικοί Σταθμοί του Ελληνικού Πολιτισμού*, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα 2000, σ. 431.

όπως ήταν τα συντάγματα της Επιδαύρου (1822) και του Άστρους (1823).¹³³

Οι πρώιμες αυτές αντιπαλότητες στην πορεία της ελληνικής επανάστασης προσλαμβάνουν τη μορφή έντονων αντιπαραθέσεων και καταλήγουν τα έτη 1924 και 1925, εν μέσω των επαναστατικών διαδικασιών, σε ένοπλες εμφύλιες διαμάχες. Στο επίκεντρο αυτών των εμφύλιων συγκρούσεων τοποθετείται το ζήτημα της πολιτικής κυριαρχίας. Στην πράξη η αντιπαράθεση αυτή σχηματοποιείται περί το 1822, όταν τίθεται το ζήτημα της αποδυνάμωσης των επιμέρους τοπικών διοικήσεων προς όφελος μιας ισχυρής κεντρικής εξουσίας.¹³⁴ Οι συγκρούσεις αυτές δεν περιορίζονται μόνο στο ζήτημα της διεύθυνσης του Αγώνα, δηλαδή δεν επιχειρούν μόνο να απαντήσουν στο ερώτημα ποιος ή ποιοι θα έχουν τα ηνία των επαναστατικών διαδικασιών, αλλά αναμφίβολα επεκτείνονται προοπτικά και στη μετά την επανάσταση και απελευθέρωση περίοδο. Δηλαδή προσπαθούν να απαντήσουν και στο ερώτημα ποιος ή ποιοι θα βρεθούν σε πλεονεκτική πολιτική θέση μετά το πέρας της επανάστασης.

Το αποτέλεσμα ωστόσο αυτών των αντιπαραθέσεων δεν είναι μόνο οι αιματηρές εμφύλιες συγκρούσεις μεταξύ των Ελλήνων, αλλά κάτι πολύ ουσιαστικότερο, δηλαδή η έκβαση της ίδιας της επαναστατικής διαδικασίας, την οποία σαφώς επηρεάζουν με αρνητικό τρόπο. Έτσι, το 1924, η παραδοσιακή τοπική εξουσία των προυχόντων της Πελοποννήσου επιχειρεί, στο όνομα της νομής της πολιτικής εξουσίας της επανάστασης προς όφελός της, να υπονομεύσει τη δύναμη και αποτελεσματικότητα της στρατιωτικής ηγεσίας της επανάστασης και κυρίως αυτής του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη με τον οποίο βρίσκεται σε αντιπαράθεση. Σε αυτό το πλαίσιο βασική μέριμνα των τοπικών προυχόντων της Πελοποννήσου είναι η παρεμπόδιση των στρατιωτικών ηγετών από την κύρια πηγή δυνάμής τους, που είναι η δυνατότητα συμμετοχής τους στις πολεμικές επιχειρήσεις εναντίον των Τούρκων, υπονομεύοντας τελικά την ίδια την επανάσταση.¹³⁵

Δεν θα επεκταθούμε περισσότερο σε αυτό το ζήτημα, δηλαδή στο θέμα της εμφύλιας διαμάχης στους κόλπους των επαναστατών που ξέσπασε κυρίως μεταξύ των ετών 1823 – 1825, αφού σκοπός της εργασίας δεν είναι μία διεξοδική ή εξαντλητική παράθεση και ανάλυση της ιστορίας της συγκεκριμένης περιόδου, αλλά η διερεύνηση της εικονογράφησης των Ελλήνων με το χαρακτηριστικό «ενωμένοι» που συναντάμε στο υπό μελέτη εγχειρίδιο σε σχέση με τα εμπειρικά δεδομένα για το ίδιο θέμα, όπως αυτά προκύπτουν από την σχετική επιστημονική παραγωγή. Σε αυτό το πλαίσιο μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ο χαρακτηρισμός «ενωμένοι», ο οποίος στο τρέχον βιβλίο Ιστορίας της Γ΄ Λυκείου Γενικής Παιδείας εμφανίζεται με τέτοια συχνότητα που αναμφίβολα επιχειρεί να εικονογραφήσει τους επαναστατημένους Έλληνες του Εικοσιένα, στερείται αντιστοιχίας

¹³³ Στο ίδιο, σ. 437.

¹³⁴ Ν. Ροτζώκος, *Πολιτικές και κοινωνικοπολιτισμικές συγκρούσεις στο εικοσιένα: οι προύχοντες της Πελοποννήσου*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1996, σ. 263.

¹³⁵ Στο ίδιο, σσ. 263 – 264.

προς τα εμπειρικά δεδομένα αυτής της περιόδου. Οπωσδήποτε, κάτι που τονίστηκε και παραπάνω, το μεγαλύτερο μέρος του σώματος των επαναστατών, παρά τις επιμέρους διαφορετικές ιδεολογικές και κοινωνικοοικονομικές του καταβολές, ομονοούσε ως προς το ζήτημα της αποτίναξης του οθωμανικού ζυγού. Το γεγονός όμως αυτό τελικά δεν αποδείχθηκε ικανό προκειμένου να επιτευχθεί στους κόλπους του, και κυρίως στο επίπεδο της ηγεσίας του Αγώνα, μία κοινή στρατηγική δράσης που θα παρέκαμπτε τις επιμέρους πολιτικό – εξουσιαστικές επιδιώξεις.

Η κατηγορία «Τραγικοί» που εικονογραφεί τους Έλληνες του Εικοσιένα παρουσιάζεται 4 φορές στο αποδελτιωμένο υλικό, δηλαδή εμφανίζεται με μέτρια συχνότητα στο βιβλίο της Γ΄ Λυκείου. Κατά την άποψή μας η χρήση της δεν περιγράφει μόνο τα αρνητικά αποτελέσματα του πολέμου για τους Έλληνες, αλλά προσδίδει μία δραματικότητα στην αφήγηση, η οποία επιδρά με ένα άρρητο τρόπο στην κινητοποίηση του θυμικού του αναγνώστη. Η αφηγηματική δραματουργία με τη σειρά της προκαλεί συναισθήματα συμπάθειας για τον «εθνικό εαυτό» και αρνητικά συναισθήματα για τον «εθνικό άλλο», αφού ο τελευταίος θεωρείται αποκλειστικός υπεύθυνος για τα δεινά των Ελλήνων.

Ωστόσο, υπάρχουν κάποιες περιπτώσεις που η δραματουργική αφήγηση σχετίζεται με τα πραγματολογικά στοιχεία, όπως είναι η περίπτωση της καταστροφής της Χίου τον Απρίλιο του 1822. Πράγματι οι οθωμανικές αρχές, αντιδρώντας στις επαναστατικές κινήσεις που σημειώθηκαν προηγουμένως στη Σάμο, αποβίβασαν στη Χίο μεγάλες στρατιωτικές δυνάμεις που αφού κατέλαβαν το νησί επιδόθηκαν σε εκτεταμένες σφαγές των κατοίκων του. Το αποτέλεσμα ήταν ο θάνατος και η αιχμαλωσία 30.000 ή και περισσότερων κατοίκων.¹³⁶

Η περίπτωση της καταστροφής της Χίου δεν είναι η μόνη στην ιστορία της ελληνικής επανάστασης που το μεγάλο μέγεθος της καταστροφής ως ένα σημείο δικαιολογεί την εισαγωγή δραματουργικών αφηγηματικών στοιχείων. Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι, όπως θα δούμε παρακάτω, η χρήση υπέρμετρης βίας - κατά την άποψή μας αναμενόμενη ως ένα βαθμό κατά τη διάρκεια μιας πολεμικής σύρραξης - χαρακτηρίζει και τους δύο εμπολέμους και όχι μόνο τον «εθνικό άλλο» στο πλαίσιο των πολεμικών συγκρούσεων που σημειώθηκαν κατά την ελληνική επανάσταση. Η κρίσιμη διαφορά όμως είναι ότι όταν η χρήση της βίας αφορά τον «εθνικό άλλο» η δραματουργία χρησιμοποιείται κατά κόρον προκειμένου να περιγράψει την καταστροφή που συντελέστηκε. Όταν όμως η υπερβολική βία ασκείται από τον «εθνικό εαυτό», η δραματουργία υποχωρεί ή, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του βιβλίου Ιστορίας της Γ΄ Λυκείου, η καταγραφή των γεγονότων παραλείπεται.

Μία άλλη παρατήρηση σχετικά με αυτό το ζήτημα αφορά τον τρόπο χρήσης της

---

¹³⁶ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., τομ. Β΄, σσ. 49 - 50.

δραματουργικής αφήγησης που συνοδεύει τα γεγονότα όταν το θύμα της σύγκρουσης είναι ο «εθνικός εαυτός». Σε αυτή την περίπτωση συνήθως η παράθεση των τραγικών στοιχείων που χαρακτηρίζουν τον «εθνικό εαυτό» συνοδεύεται και συμπληρώνεται από την παράθεση των αρνητικών χαρακτηριστικών του «εθνικού άλλου». Επί παραδείγματι, στην περίπτωση της καταστροφής της Χίου τα δραματουργικά στοιχεία της αφήγησης που αφορούν τους Έλληνες συμπληρώνονται από χαρακτηρισμούς που στοχεύουν στην ανάδειξη της αρνητικής εικονογράφησης των Τούρκων με φράσεις και λέξεις όπως «καταστροφή πρωτοφανούς αγριότητας», «ανηλεής σφαγή», «επιδόθηκαν στη σφαγή των κατοίκων του άτυχου νησιού», «η αγριότητα» των Τούρκων «προξένησε αλγεινή εντύπωση». Μέσω αυτής της αφηγηματικής τεχνικής επιχειρείται η πρόκληση έντονων συναισθημάτων συμπάθειας για τον «εθνικό εαυτό» και ταυτόχρονα έντονων συναισθημάτων αντιπάθειας ή εχθρότητας για τον «εθνικό άλλο». Έτσι, μέσω αυτής της διπλής συναισθηματικής κινητοποίησης του αναγνώστη επιχειρείται η τόνωση της εθνικής ταυτότητας.

Τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά που εμφανίζονται στο βιβλίο Ιστορίας της Γ΄ Λυκείου και εικονογραφούν τον «εθνικό εαυτό» κατά την επανάσταση του Εικοσιένα, δηλαδή τα χαρακτηριστικά «Διαμορφωτές της ευρωπαϊκής ιστορίας» (2 φορές), «Ευφυείς» (2 φορές), «Πολεμικά έμπειροι» (2 φορές), «Ευαίσθητοι» (1 φορά), «Με αδιάλειπτη παρουσία στον χρόνο» (1 φορά), «Δίκαια εκδικητικοί» (1 φορά) και «Τυχεροί κατά την κρίσιμη ώρα» (1 φορά), παρουσιάζουν μικρή συχνότητα εμφάνισης στο βιβλίο της Γ΄ Λυκείου, λειτουργώντας κατά κάποιο τρόπο περιμετρικά στην εικονογράφηση του «εθνικού εαυτού».

Τα χαρακτηριστικά «Ευφυείς» και «Ευαίσθητοι» ανήκουν, κατά τη γνώμη μας, στην κατηγορία των γνωρισμάτων που, πλαισιώνοντας χαρακτηριστικά μεγαλύτερης σημασιολογικής βαρύτητας, οργανώνουν σε ευρύτερη και πιο στέρεα βάση την εικονογραφία του «εθνικού εαυτού». Η πραγματολογική τους τεκμηρίωση δεν θεωρούμε ότι υφίσταται και, κατά συνέπεια, η παρουσία τους στο εγχειρίδιο είναι ευκαιριακή στη βάση της προαναφερθείσας λογικής. Στην πραγματικότητα λειτουργούν ενισχυτικά της εθνικής εικονογράφησης από δύο απόψεις. Αφενός από μόνα τους αξιολογούν θετικά τον «εθνικό εαυτό», αφετέρου προσφέρουν τη δυνατότητα της συγκριτικής αξιολόγησης του «εθνικού εαυτού» με τον «εθνικό άλλο», στο μέτρο που ο τελευταίος, όπως είδαμε, χαρακτηρίζεται με απολύτως αρνητικά γνωρίσματα, μερικά από τα οποία έχουν αντίθετη σημασία από αυτά που χαρακτηρίζουν τον «εθνικό εαυτό», όπως «Ευαίσθητοι» (Έλληνες) - «Άγριοι» (Τούρκοι). Ταυτόχρονα, όπως θα δούμε παρακάτω, σε μία τουλάχιστον περίπτωση που αφορά τον «εθνικό εαυτό» και συγκεκριμένα στην περίπτωση της πολιορκίας της Τρίπολης, το χαρακτηριστικό «Ευαίσθητοι» όχι μόνο δεν τεκμηριώνεται, αλλά αντιθέτως έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τα εμπειρικά δεδομένα. Σε ότι αφορά το χαρακτηρισμό «ευφυείς» θα μπορούσαμε να πούμε ότι μία σχετική του τεκμηρίωση μπορεί να στηριχθεί στην έξυπνη πολεμική τακτική που μερικές φορές

ακολούθησαν οι στρατιωτικοί ηγέτες της ελληνικής επανάστασης.

Το χαρακτηριστικό «Δίκαια εκδικητικοί», η μία και μοναδική φορά που εμφανίζεται στο εγχειρίδιο είναι εκείνη που αφορά τη συμπεριφορά του Μιαούλη, ο οποίος κατά τους συγγραφείς εκδικήθηκε με τις πολεμικές του ενέργειες την προηγηθείσα από τους Τούρκους καταστροφή της Χίου. Δεν έχουμε εντοπίσει πραγματολογικό υλικό που να αιτιολογεί τα κίνητρα της συμπεριφοράς του Μιαούλη και επομένως θεωρούμε ότι η αναφορά των συγγραφέων σε αυτήν δεν τεκμηριώνεται. Σε κάθε περίπτωση, κατά την άποψή μας, ο χαρακτηρισμός «Δίκαια εκδικητικοί» μέσω του πρώτου σκέλους της σχετικής έκφρασης ουσιαστικά ακυρώνει ή εξωραϊζει το δεύτερο. Συγκεκριμένα είναι η μόνη και μοναδική φορά που εν μέρει στοιχειοθετείται, μέσω της λέξης «εκδικητικοί», ένας αρνητικός χαρακτηρισμός του «εθνικού εαυτού» κατά το Εικοσιένα. Όμως το επίρρημα «Δίκαια» ουσιαστικά ακυρώνει αυτό τον αρνητικό χαρακτηρισμό. Τέλος, θεωρούμε ότι το χαρακτηριστικό «Τυχεροί κατά την κρίσιμη ώρα» στερείται ουσιαστικής σημειολογίας και, κατά τούτο, δεν επιδέχεται ιδιαίτερου σχολιασμού.

Ο χαρακτηρισμός «Διαμορφωτές της ευρωπαϊκής ιστορίας» που εμφανίζεται κυρίως για να αποδώσει τη σημασία και την εμβέλεια της ελληνικής επανάστασης στην Ευρώπη είναι από αυτούς θα λέγαμε που «υπερβάλουν εθνικό εαυτό», χωρίς σοβαρή πραγματολογική τεκμηρίωση. Καταρχάς, όταν εκδηλώνεται η ελληνική επανάσταση οι ισορροπίες που επικρατούν στην ευρωπαϊκή ήπειρο δεν ευνοούν την αποδοχή της από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις. Αντιθέτως, η συγκυρία που επικρατεί συνιστά μία απολύτως απαγορευτική συνθήκη για την αποδοχή της. Την περίοδο αυτή την ευρωπαϊκή πολιτική καθορίζει η κυριαρχία της Ιερής Συμμαχίας, η οποία είναι κάθετα αντίθετη σε κάθε μορφής επαναστατικό κίνημα που θα μπορούσε να διαταράξει το status quo στην Ευρώπη. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο πολλοί επιφανείς εκπρόσωποι της ελληνικής διασποράς επιχειρούν με τις παρεμβάσεις τους, που εκδηλώνονται αυτή την περίοδο, να νομιμοποιήσουν τις επαναστατικές διαδικασίες στον ελληνικό χώρο, προσπαθώντας να τεκμηριώσουν τη θέση ότι η ελληνική επανάσταση δεν σχετίζεται με κινήσεις που αποβλέπουν στην απορρύθμιση της ευρωπαϊκής τάξης πραγμάτων.¹³⁷ Κατά συνέπεια, η ελληνική επανάσταση στο ξεκίνημά της όχι μόνο δεν έχει κάποια διαμορφωτική επίδραση στην Ευρώπη, αλλά αντιθέτως η κυριαρχούσα ευρωπαϊκή πολιτική αντιλαμβάνεται με απολύτως αρνητικό τρόπο τις επαναστατικές διεργασίες στην Ελλάδα.

Μετά την έναρξη των επαναστατικών διαδικασιών και μάλιστα αρκετά πρόωμα, σχηματοποιείται στην Ευρώπη ένα κύμα εθελοντών που προθυμοποιούνται να συμβάλουν στον ελληνικό αγώνα. Πρόκειται για την πρώτη φάση του φιλελληνισμού. Ποιοι όμως ήταν αυτοί οι πρώτοι φιλέλληνες; Στην πραγματικότητα επρόκειτο για ένα ετερόκλητο κράμα ανθρώπων ως προς

¹³⁷ Γ. Θεοδωρίδης, «Το εικοσιένα στην Ευρώπη και στους κύκλους των Φαναριωτών: Μία επιστολή του πρίγκιπα Ιωάννη Καρατζά», *δοκίμες. Επιθεώρηση Κοινωνικών Σπουδών*, τ.χ 4, Αθήνα Φθινόπωρο 1996, σσ. 144 – 145.

τις εμπειρίες τις ιδέες, τους σκοπούς. Ήταν ένα είδος ανθρώπων που γέννησε μία εποχή γενικευμένων συγκρούσεων στην ευρωπαϊκή ήπειρο σε συνδυασμό με τη δυναμική που δημιούργησε η Γαλλική Επανάσταση και ο ρομαντισμός. Ξεριζωμένοι και περιπλανώμενοι, πρόσφυγες, κυνηγοί νέων εμπειριών, άτομα που όντας απογοητευμένα από την μέχρι τότε κατάστασή τους επιζητούσαν μία νέα ταυτότητα, άνθρωποι που αναζητούσαν νέες πηγές βιοπορισμού, απετέλεσαν τη μεγάλη δεξαμενή από την οποία στρατολογήθηκε το πρώτο φιλελληνικό κύμα. Πλάι σε αυτούς κινητοποιήθηκαν πιο συνειδητοποιημένοι Ευρωπαίοι, όπως ήταν ο λόρδος Μπάιρον, που δώδεκα χρόνια πριν την εκδήλωση της ελληνικής επανάστασης είχε επισκεφθεί τον ελληνικό χώρο και είχε διαμορφώσει μία θετική και, ίσως, εξιδανικευμένη εικόνα για τους κατοίκους του. Έτσι, από την πρώτη κιάλας φάση της ελληνικής επανάστασης δημιουργούνται σχεδόν παντού, σε Ευρώπη και Αμερική, φιλελληνικές επιτροπές που η δραστηριοποίησή τους στοχεύει στη με κάθε μέσον συμπαράσταση στην ελληνική υπόθεση, συμπεριλαμβανομένης και της οικονομικής στήριξης.¹³⁸

Και ενώ στο επίπεδο του φιλελληνισμού το ελληνικό ζήτημα απετέλεσε ευρωπαϊκή υπόθεση σχεδόν από το ξεκίνημα του αγώνα, στο επίπεδο της κεντρικής ευρωπαϊκής πολιτικής σκηνής η όποια μέριμνα για την ελληνική υπόθεση άρχισε να σχηματοποιείται μετά από τρία ολόκληρα χρόνια πολεμικών συγκρούσεων, δηλαδή περί το 1824 και να συνιστά ένα ζήτημα που απασχολεί σοβαρά την Ευρώπη ένα χρόνο μετά, το 1825. Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι το ευρωπαϊκό ενδιαφέρον για την ελληνική επανάσταση ήταν άρρηκτα συνδεδεμένο με τα συμφέροντα των ισχυρών της Ευρώπης στην ευρύτερη περιοχή. Μάλιστα, το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τη μέριμνα των Ελλήνων να εξασφαλίσουν την ευρωπαϊκή υποστήριξη στην υπόθεση της ελληνικής ανεξαρτησίας, συνέβαλε στον σχηματισμό των τριών πρώτων ελληνικών πολιτικών κομμάτων, του αγγλικού, του γαλλικού και του ρωσικού. Τελικά ο ατελέσφορος χαρακτήρας των στρατιωτικών επιχειρήσεων, που δεν μπορούσαν να αναδείξουν τον νικητή της ελληνο – τουρκικής αναμέτρησης και ο φόβος των ισχυρών της Ευρώπης για τη μετατροπή της ευρύτερης περιοχής σε ένα διαρκές πεδίο αναταραχής, προκάλεσε την αγγλορωσική προσέγγιση που εκφράστηκε με το Πρωτόκολλο της Πετρούπολης, το 1826, το οποίο αναγνώριζε την ανάγκη ύπαρξης ελληνικού κράτους.¹³⁹

Μετά το πέρας της εμπόλεμης σύγκρουσης και του σχηματισμού του ελληνικού κράτους οι Μεγάλες Δυνάμεις συνέχιζαν να επηρεάζουν τα ελληνικά πράγματα και όχι να επηρεάζονται από αυτά, από την άποψη ότι οι πράξεις και οι ενέργειές τους σε διπλωματικό ή άλλο επίπεδο διαμόρφωναν την ελληνική πολιτική ζωή και ως ένα βαθμό προδιέγραφαν τις εθνικές επιδιώξεις.

¹³⁸ Γ. Μαργαρίτης, «Φιλέλληνες και διπλωματία. Η μετατροπή της ελληνικής επανάστασης σε υπόθεση της Ευρώπης», στο Γ. Μαργαρίτης κ.ά., *Νεώτερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία*, ό.π., σσ. 109 – 114.

¹³⁹ Στο ίδιο, σσ. 116 – 119.

Ο χαρακτηρισμός «Πολεμικά έμπειροι» που αναφέρεται στους Έλληνες δεν τεκμηριώνεται επαρκώς σε πραγματολογικό επίπεδο. Βεβαίως αυτό δεν σημαίνει ότι οι Έλληνες ένοπλοι του Εικοσιένα δεν διέθεταν καμία πολεμική εμπειρία, αλλά ότι η εμπειρία που διέθεταν σε αυτό τον τομέα προερχόταν συνήθως από τις αναμετρήσεις των κλεφτών και των αρματολών στο πλαίσιο της οθωμανικής επικράτειας. Οι περισσότεροι όμως δεν είχαν την εμπειρία συμμετοχής σε μάχες με τακτικούς στρατούς. Αυτό δεν ισχύει μόνο για τους άνδρες που πλαισίωσαν τα ένοπλα σώματα της ελληνικής επανάστασης, αλλά και για τους ίδιους τους στρατιωτικούς ηγέτες του Εικοσιένα, με αξιοσημείωτες εξαιρέσεις, όπως ήταν η περίπτωση του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη που είχε υπηρετήσει στον αγγλικό στρατό των Επτανήσων, φθάνοντας μάλιστα ως τον βαθμό του ταγματάρχη. Από την εκεί θητεία του διδάχθηκε τις τεχνικές και τη στρατηγική των τακτικών στρατών, όπως ήταν ο αγγλικός.¹⁴⁰ Παρόμοια περίπτωση αποτελούσε και αυτή του Γεώργιου Καραϊσκάκη, που από ένας αρματολός των Αγράφων με περιορισμένα στρατιωτικά ενδιαφέροντα και εμπειρία μετεξελίχθηκε σε έναν από τους σημαντικότερους στρατιωτικούς ηγέτες του Εικοσιένα.¹⁴¹

Η ανυπαρξία τακτικού στρατού στους επαναστατημένους Έλληνες σε αντίθεση με τον στρατό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οπωσδήποτε προσδίδει ιδιαίτερη αξία στις νίκες των Ελλήνων, όμως σε καμία περίπτωση δεν τεκμηριώνει την υποτιθέμενη πολεμική εμπειρία τους, όπως θέλουν οι συγγραφείς του εγχειριδίου.

Τέλος, ο χαρακτηρισμός των Ελλήνων σύμφωνα με τον οποίο αυτοί εμφανίζονται αδιάλειπτα στον ιστορικό χρόνο υπακούει σε μία από τις βασικότερες αρχές της ελληνικής ιστοριογραφίας, όπως αυτή συγκροτήθηκε από τους Ζαμπέλιο και Παπαρρηγόπουλο και η οποία αναλύθηκε, κατά την άποψή μας, διεξοδικά σε προηγούμενο κεφάλαιο.

4.2.2.2 Η περίπτωση του «εθνικού άλλου»

Η εικονογράφηση των Τούρκων στο σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας της Γ' Λυκείου Γενικής Παιδείας, όπως παρουσιάστηκε παραπάνω με βάση τις κατηγοριοποιήσεις που προέκυψαν από την αποδελτίωση του σχετικού υλικού, είναι απολύτως αρνητική. Μετά τη σύμπτυξη των επιμέρους κατηγοριών οι Τούρκοι παρουσιάζονται κυρίως ως «Αυθαίρετοι και Παράνομοι» και ως

¹⁴⁰ Κ. Λαγός, «Οι “αυτοδίδακτοι στρατηγοί”». Στρατιωτικές ιδιοφυίες του αγώνα: Κολοκοτρώνης και Καραϊσκάκης», *Ελλήνων Ιστορικά*, τ.χ 20, *Μάχες και Στρατηγοί της Επανάστασης*, εκδ. Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα 2014, σ. 95.

¹⁴¹ Στο ίδιο, σσ. 115 – 116.

«Τυραννικοί, Βίαιοι και Άγριοι». Δευτερευόντως ως «Βάρβαροι και Απολίτιστοι», «Δειλοί» και «Αδιάλλακτοι».

Ο χαρακτηρισμός «Αυθαίρετοι και Παράνομοι» απευθύνεται κυρίως στην οθωμανική εξουσία και, κατά την άποψή μας, μπορεί να βρει μερική μόνο πραγματολογική τεκμηρίωση. Η έννοια της αυθαιρεσίας, στην προκειμένη περίπτωση, υπονοεί την κατά το δοκούν παρέκκλιση της οθωμανικής εξουσίας από ένα σαφώς διατυπωμένο σύστημα κανονιστικών ρυθμίσεων, το οποίο ρυθμίζει τις σχέσεις κυρίαρχων και κυριαρχούμενων και, πιο συγκεκριμένα, τις σχέσεις Τούρκων και Ελλήνων αντίστοιχα στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Επιπλέον, η έννοια της παρανομίας των Τούρκων ή, πιο ορθά, της τουρκικής εξουσίας έναντι των Ελλήνων, συνεπάγεται τη διαπιστωμένη λειτουργία των θεσμών του οθωμανικού κράτους κατά τρόπο που αντίκειται στο δίκαιο που οι ίδιοι επέβαλαν ως κυρίαρχοι έναντι των κυριαρχούμενων εθνοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και, στη συγκεκριμένη περίπτωση, έναντι των Ελλήνων. Ποιος όμως είναι ο χαρακτήρας της οθωμανικής εξουσίας έναντι των κυριαρχούμενων εθνοτικών ομάδων και πως και πότε αυτός παραβιάζεται, αν παραβιάζεται, από τους ίδιους του τους φορείς, δηλαδή από τους Οθωμανούς;

Η συζήτηση για αυτό το θέμα που, στο πλαίσιο αυτής της εργασίας, δεν μπορεί παρά να διατυπωθεί με επιγραμματικό τρόπο, δεν είναι δυνατόν να κατανοηθεί αν προηγουμένως δεν προσδιοριστεί η φύση του οθωμανικού κράτους και η θέση των Ελλήνων μέσα σε αυτό. Η οθωμανική κατάκτηση, που έχει ως γενέθλιο χρονολογικό της ορόσημο τα τέλη του 11ου αιώνα και συγκεκριμένα το έτος 1071 (μάχη του Ματζικέρτ), για μία σειρά λόγους εξαπλώθηκε πολύ γρήγορα στον μικρασιατικό και βαλκανικό χώρο, καταλύοντας τελικά τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία το 1453. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα η Οθωμανική Αυτοκρατορία να προσλάβει ένα πολυεθνικό χαρακτήρα εξαιτίας των πολλών και διαφορετικών πληθυσμών που πλέον περιελάμβανε και οι οποίοι είχαν εξίσου διαφορετικές ρίζες, γλώσσα, θρησκεία, πολιτισμό. Η σημασία των Ελλήνων και του ελληνικού χώρου στο πλαίσιο αυτής της τεράστιας αυτοκρατορίας σχετιζόταν με το γεγονός ότι αυτός ο γεωγραφικός χώρος βρισκόταν μεταξύ Δύσης και Ανατολής.¹⁴²

Σε αυτή τη βάση οργανώνεται η οθωμανική κυριαρχία και το οθωμανικό κράτος, βασικό χαρακτηριστικό του οποίου είναι η απόλυτη κυριαρχία του Σουλτάνου, η μεγάλη σημασία της κατάκτησης και του πολέμου στην οικονομική αναπαραγωγή της αυτοκρατορίας και η υπαγωγή των μειονοτικών εθνοτήτων στην οθωμανική εξουσία. Ωστόσο από τον 17^ο περίπου αιώνα οι κατακτητικοί πόλεμοι απώλεσαν τη σημασία που είχαν την προηγούμενη περίοδο για την αναπαραγωγή του οθωμανικού κράτους. Έτσι, το κέντρο βάρους της όλης διαδικασίας

¹⁴² Γ. Μαργαρίτης, «Ο Οθωμανικός χώρος και η συγκρότηση του νέου ελληνισμού», στο Γ. Μαργαρίτης κ.ά., ό.π., σσ. 43 – 44.

μετατοπίστηκε στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας μέσα κυρίως από την επαχθή οικονομική / φορολογική απομύζηση των χριστιανικών πληθυσμών, μεγάλο μέρος των οποίων μεταναστεύει προς την Ευρώπη, συγκροτώντας ισχυρές ελληνικές παροικίες.¹⁴³

Επομένως, μέσα στο πλαίσιο των θεσμών του οθωμανικού κράτους η σχέση κυριαρχίας – υποταγής μεταξύ της οθωμανικής εξουσίας και των υποτελών πληθυσμών είναι σαφώς καθορισμένη, αν και όπως πολύ συχνά συμβαίνει σε αυτές τις περιπτώσεις η εξουσία αυτή τείνει να καταπιέζει τους υποτελείς. Με την εκδήλωση όμως της ελληνικής επανάστασης οι προαναφερόμενες εξουσιαστικές σχέσεις χάνουν τον προηγούμενο χαρακτήρα τους. Οι Έλληνες πλέον δεν αναγνωρίζουν τη σουλτανική εξουσία, διεκδικώντας την αποσκίρτηση του ιστορικά προσδιορισμένου ελληνικού χώρου από την οθωμανική κυριαρχία και τη συγκρότηση ενός εθνικού ελληνικού κράτους. Με την έννοια αυτή για τους επαναστατημένους η οθωμανική κυριαρχία είναι πλέον παράνομη και αυθαίρετη. Άρα, το στοιχείο εκείνο που καθιστά παράνομη και αυθαίρετη την οθωμανική κυριαρχία είναι το ίδιο το γεγονός της ελληνικής επανάστασης και όχι αυτός καθαυτός ο χαρακτήρας των εξουσιαστικών σχέσεων μεταξύ των Τούρκων και των Ελλήνων κατά την προηγούμενη περίοδο. Επομένως και στο μέτρο που ο χαρακτηρισμός του εθνικού άλλου ως «αυθαίρετου και παράνομου» δεν επεξηγείται και δεν αναλύεται, όπως συμβαίνει στο υπό μελέτη σχολικό εγχειρίδιο, ο χαρακτηρισμός αυτός εμφανίζεται έωλος και χωρίς ουσιαστική πραγματολογική βάση.

Ένας ακόμη βασικός τρόπος με τον οποίο εικονογραφείται ο εθνικός άλλος στο σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας της Γ΄ Λυκείου Γενικής Παιδείας είναι ο χαρακτηρισμός των Τούρκων ως «Τυραννικών / Βίαιων και Άγριων». Είναι γεγονός ότι κατά τη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης και στο πλαίσιο των πολεμικών επιχειρήσεων που διεξήχθησαν, σε αρκετές περιπτώσεις ο στρατός των κατακτητών επέδειξε σκληρότητα έναντι των επαναστατών. Δεν είναι όμως δυνατόν να χαρακτηριστεί μία συλλογικότητα ως βίαιη και άγρια στο πλαίσιο μιας συνθήκης όπως αυτής που γεννά ο πόλεμος, της οποίας ο ίδιος ο χαρακτήρας είναι η βία, η αγριότητα και ο θάνατος. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι δεν μπορεί κάποιος να πολεμά «ευγενικά» ή «ανθρώπινα». Κατά συνέπεια ο χαρακτηρισμός αυτός στερείται νοήματος, διότι δε λαμβάνει υπόψη του τις ιδιαίτερες συνθήκες μέσα στις οποίες εκδηλώνονται οι σχετικές συμπεριφορές που χαρακτηρίζει. Εκεί που η εικονογράφηση των Τούρκων ως «Τυραννικών / Βίαιων και Άγριων» έχει νόημα και ανταποκρίνεται στα πραγματολογικά δεδομένα αυτής της περιόδου είναι οι περιπτώσεις που η βία ή η αγριότητα των Τούρκων δεν εκδηλώνεται στο πεδίο της μάχης, αλλά στους άμαχους πληθυσμούς, όπως για παράδειγμα συνέβη στην περίπτωση της Χίου, το 1822. Η γενικευμένη σφαγή

---

¹⁴³ Στο ίδιο, σσ. 44 – 46.

του άμαχου πληθυσμού της Χίου σαφώς συνιστά ακραία και άγρια βία, η οποία από ένα σημείο και έπειτα δεν μπορεί να αιτιολογηθεί από το κλίμα που γεννά η συνθήκη του πολέμου. Θα δούμε ωστόσο ότι παρόμοιες περιπτώσεις υπήρξαν και από την πλευρά των επαναστατών, αλλά οι περιπτώσεις αυτές ουσιαστικά παραλείπονται, με αποτέλεσμα ο «εθνικός εαυτός» να στερείται ενός παρόμοιου χαρακτηρισμού.

Οι χαρακτηρισμοί «Βάρβαροι / Απολίτιστοι», «Δειλοί» και «Αδιάλλακτοι» που πλαισιώνουν την βασική εικονογράφηση του «εθνικού άλλου», θεωρούμε ότι προέρχονται από τη χρήση επιλεγμένου υλικού στο βιβλίο που ως σκοπό έχει την υπογράμμιση των αρνητικών χαρακτηριστικών του αντιπάλου και από αυτή την άποψη δεν μπορεί να γενικευτεί. Άλλωστε, όπως συχνά συμβαίνει σε αυτές τις περιπτώσεις οι συγκεκριμένοι χαρακτηρισμοί περισσότερο υποδηλώνουν μία ήδη προϋπάρχουσα τάση αρνητικής αξιολόγησης του «εθνικού άλλου», παρά μία περιγραφή των χαρακτηριστικών του βασισμένη σε πραγματολογικά δεδομένα. Αντίστοιχα χαρακτηριστικά του «εθνικού εαυτός» θα μπορούσαν να περιγραφούν με τη χρήση μιας θετικής διατύπωσης. Επί παραδείγματι ο χαρακτηρισμός «Δειλοί», σε αυτή την περίπτωση θα μπορούσε να διατυπωθεί με τον όρο «Ιδιαίτερα προσεκτικοί στη μάχη» και ο χαρακτηρισμός «Αδιάλλακτοι» ως «Σταθεροί».

4.2.2.3 Γενικά χαρακτηριστικά του εγχειριδίου και αφηγηματικές τεχνικές

Η έρευνα σχετικά με την εικονογράφηση Ελλήνων και Τούρκων το Εικοσιένα στο υπό μελέτη σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας, κατά τη γνώμη μας θα ήταν ελλιπής αν δεν λάμβανε υπόψη κάποια ακόμα βασικά χαρακτηριστικά του εγχειριδίου σε σχέση με την αναφερόμενη περίοδο. Έτσι θα μπορούσαμε να πούμε ότι το βιβλίο της Ιστορίας της Γ΄ Λυκείου Γενικής Παιδείας έχει τα εξής χαρακτηριστικά: Η εξιστόρηση βρίθεται από δραματουργικά και ηρωικά στοιχεία, μέσω των οποίων αναδεικνύεται η τραγικότητα των Ελλήνων. Η ιστορική αφήγηση εξαντλείται κυρίως στην παράθεση μαχών, γεγονότων και χρονολογιών, χωρίς να αναλύονται οι προϋποθέσεις και οι συνθήκες που οδήγησαν στην έκρηξη της ελληνικής επανάστασης τη συγκριμένη περίοδο, των κοινωνικό – πολιτικών δεδομένων της επανάστασης, των κοινωνικών ομάδων και τάξεων που συνέβαλαν στην προετοιμασία της. Το βιβλίο επίσης χαρακτηρίζεται από παραλείψεις και αποσιωπήσεις. Για παράδειγμα η αναφορά στις εμφύλιες διαμάχες που ξέσπασαν κατά τη διάρκεια της επανάστασης και στις οποίες αναφερθήκαμε παραπάνω παραλείπονται, με εξαίρεση μία ανούσια αναφορά δύο γραμμών. Ακόμα, πραγματολογικά δεδομένα που έρχονται σε αντίθεση με μία εξιδανικευμένη εικόνα του «εθνικού εαυτός», αποσιωπώνται. Τυπικό παράδειγμα αυτής της διαδικασίας είναι η παράλειψη λεπτομερειών από την κατάληψη της Τρίπολης.

Κατά την άποψή μας τόσο οι παραλείψεις, όσο και οι αποσιωπήσεις ευθυγραμμίζονται με μία

συγκεκριμένη εικονογράφηση των Ελλήνων που τείνει στην εξιδανίκευση του «εθνικού εαυτού» και στην αρνητική αξιολόγηση του «εθνικού άλλου», διαδικασία η οποία συνεισφέρει στην αναπαραγωγή και ενδυνάμωση των δεδομένων, πραγματολογικών ή φαντασιακών, της εθνικής συνείδησης και ταυτότητας. Όμως σε κάθε περίπτωση αυτού του είδους η ιστοριογραφία ελάχιστα συμβάλλει στην ανάπτυξη της κριτικής ιστορικής γνώσης που θα μπορούσε, όπως τονίστηκε και σε άλλο σημείο της εργασίας, να οδηγήσει στην αλληλοκατανόηση και στην ελαχιστοποίηση των συγκρούσεων μεταξύ της κυρίαρχης εθνικής ομάδας και των αλλοεθνών κοινωνικών κατηγοριών, οι οποίες στην εποχή μας, στην εποχή της πολυπολιτισμικότητας, τείνουν με την παρουσία τους να πλαισιώνουν τα εθνικά κοινωνικά σύνολα.

Παράδειγμα αυτών των παραλείψεων και αποσιωπήσεων που χαρακτηρίζουν το εγχειρίδιο Ιστορίας που μελετάμε, με τα προαναφερόμενα αποτελέσματα, είναι η αναφορά στο ζήτημα του κοινωνικού χαρακτήρα του Εικοσιένα, το οποίο παραλείπεται από το βιβλίο και στα πραγματολογικά δεδομένα της πολιορκίας και κατάληψης της Τρίπολης από τον ελληνικό επαναστατικό στρατό, τον Σεπτέμβριο του 1821, που αποσιωπώνται από τους συγγραφείς.

Όπως τονίστηκε σε άλλο σημείο της εργασίας, η ελληνική επανάσταση του 1821 είχε διαταξικό χαρακτήρα από την άποψη ότι οι διάφορες κοινωνικές ομάδες και τάξεις που συμμετείχαν σε αυτή, παρά τα διαφορετικά και συχνά αντιθετικά συμφέροντα που εκπροσωπούσαν, όλες συμφωνούσαν στην αποτίναξη του τουρκικού ζυγού και στη δημιουργία ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Παρόλα αυτά όμως ούτε η συναίνεση αυτή προέκυψε χωρίς προστριβές μεταξύ των εμπλεκόμενων στη σχετική διαδικασία, ούτε επεκτεινόταν στο ζήτημα του χαρακτήρα που θα είχε το νέο ελληνικό κράτος μετά την απελευθέρωση, ούτε βεβαίως ο ρόλος κάθε μιας εκ των κοινωνικών τάξεων και ομάδων που ενεπλάκησαν στην ελληνική επανάσταση υπήρξε ισοβαρής.

Στο υπό μελέτη σχολικό εγχειρίδιο δεν τονίζεται και δεν αναλύεται για παράδειγμα ο ρόλος της Φαναριώτικης αριστοκρατίας στην εκδήλωση των επαναστατικών διαδικασιών, ούτε η σημασία των κοινοτικών θεσμών των υποδούλων που ευνοεί την ανάπτυξη ενός είδους πολιτικής συνείδησης στα ελληνικά πληθυσμιακά στρώματα της αυτοκρατορίας.¹⁴⁴ Δεν αναφέρεται και δεν αναλύεται ακόμα ο καθοριστικός ρόλος της υπό διαμόρφωση ελληνικής αστικής τάξης αυτής της περιόδου, αποτέλεσμα της ανάπτυξης του εμπορίου και της ναυτιλίας, στην προετοιμασία της ελληνικής επανάστασης.¹⁴⁵ Τα δεδομένα αυτά προσδιορίζουν και το κοινωνικό περιεχόμενο της ελληνικής επανάστασης του 1821, μέσα από το οποίο διαφαίνεται ότι μαζί με τον εθνικοαπελευθερωτικό της χαρακτήρα είχε και μία πολιτική και κοινωνική διάσταση.

Σχετικά με την αποσιώπηση πραγματολογικών δεδομένων που η ανάδειξή τους έρχεται σε

¹⁴⁴ Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ. 46.

¹⁴⁵ Γ. Μαργαρίτης, κ.ά., «Ο οθωμανικός χώρος και η συγκρότηση του νέου ελληνισμού», ό.π., σελ. 54.

αντίθεση με μία εξωραϊσμένη προσέγγιση του εθνικού εαυτού, όπως είναι αυτά που αναφέρονται στα γεγονότα της πολιορκίας και κατάληψης της Τρίπολης το 1821, έχουμε να παρατηρήσουμε τα εξής. Η Τρίπολη υπήρξε διοικητικό κέντρο των κατακτητών και ένας σημαντικός στόχος των επαναστατών. Παρόλα αυτά δεν ήταν επαρκώς οχυρωμένη από τους Οθωμανούς. Η πόλη άρχισε να πολιορκείται από τον ελληνικό επαναστατικό στρατό ήδη από τον Απρίλιο του 1821. Το ξεκίνημα της πολιορκίας είχε ως αποτέλεσμα την ενίσχυση των δυνάμεων των δύο εμπολέμων. Από οθωμανικής πλευράς η πόλη ενισχύθηκε από 3.500 Αλβανούς υπό τον Μουσταφά μπέη στις αρχές Μαΐου 1821. Παράλληλα ο Κολοκοτρώνης, που είχε την αρχηγία της επιχείρησης από ελληνικής πλευράς, ενίσχυσε τις ελληνικές δυνάμεις στην περιοχή.

Παρά τις συνεχείς προσπάθειες ψυχολογικού πολέμου των εγκλείστων Οθωμανών που περιελάμβαναν επιδείξεις ισχύος χωρίς εμπλοκή σε μάχη και εκδηλώθηκαν με συνεχείς εξόδους πολλών χιλιάδων ανδρών από την πόλη και σχεδόν άμεση επιστροφή τους σε αυτή, η κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει ήταν δεινή. Η πολιορκία συνεχίστηκε τον Ιούνιο και τον Ιούλιο του 1821, ενισχύοντας ακόμα περισσότερο τη θέση των πολιορκητών. Η μόλυνση του πόσιμου νερού της πόλης σε συνδυασμό με τη νίκη των επαναστατών στη μάχη της Γράνας στις 10 Αυγούστου, που απέκοψε τους πολιορκημένους από κάθε περίπτωση ανεφοδιασμού, συνέβαλαν σε αυτό το γεγονός. Παράλληλα οι πολιορκητές ενισχύθηκαν με νέες δυνάμεις. Επίσης, πρέπει να σημειωθεί ότι μέσα στην πόλη, πέραν των περίπου 30.000 Οθωμανών κατοίκων της και λίγων χριστιανών, βρίσκονταν και οι αιχμάλωτοι από τους Τούρκους προεστοί των γύρω περιοχών του Μοριά, μεταξύ των οποίων και ο Θεόδωρος Δεληγιάννης.¹⁴⁶

Οι διαπραγματεύσεις μεταξύ των εμπολέμων με αντικείμενο την παράδοση της πόλης, που διεξήχθησαν στα τέλη Αυγούστου του 1821, δεν είχαν αποτέλεσμα, αφενός εξαιτίας της αρχικής άρνησης των Οθωμανών να παραδώσουν την Τρίπολη αφετέρου, σε μία δεύτερη φάση, εξαιτίας των όρων που έθεσαν στους πολιορκητές. Έτσι στις 23 Σεπτεμβρίου 1821 επιχειρήθηκε από τους Έλληνες η κατάληψη της Τρίπολης, αφού πρώτα επετράπη στους Αρβανίτες στρατιώτες που βρίσκονταν στην πόλη να εξέλθουν χωρίς απώλειες.¹⁴⁷

Όταν οι πολιορκητές κατάφεραν να εισέλθουν στην πόλη οι μάχες σώμα με σώμα πήραν διαστάσεις πρωτοφανούς αγριότητας. Από παντού αναδύονταν καπνοί και φωτιά, ενώ οι θρήνοι και οι οιμωγές ακούγονταν από άκρο σε άκρο. Οι Έλληνες πολεμιστές που εισήλθαν στην πόλη είχαν μεταβληθεί σε ένα απείθαρχο ένοπλο όχλο που η εκδικητική του μανία σκόρπιζε τον θάνατο στο πέρασμά του. Ο ίδιος ο Κολοκοτρώνης δίνει με μακάβριο τρόπο την εικόνα που συναντούσε κανείς

¹⁴⁶ Σ. Μπελόκα, *Η πόλη της Τριπολιτσάς κατά τη δεύτερη οθωμανική περίοδο (1715 – 1821)*, διπλωματική εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2012, σσ. 46 – 47.

¹⁴⁷ Στο ίδιο, σσ. 48 – 49.

την ώρα της εισβολής του ελληνικού επαναστατικού στρατού στην Τρίπολη. Όπως αναφέρει το άλογό του από τα τείχη της πόλης ως τα σαράγια δεν πάτησε σε χώμα, παρά μόνο στα διασκορπισμένα στους δρόμους πτώματα. Η εκδικητική μανία των Ελλήνων ενόπλων όμως δεν στράφηκε μόνο κατά των Τούρκων, αλλά ακόμα και κατά των Ελλήνων της Τρίπολης που η προηγούμενη σχέση τους με τους Οθωμανούς θεωρήθηκε ύποπτη. Τελικά, όπως αναφέρει ο ίδιος ο Κολοκοτρώνης, «*Το ασκέρι όπου ήταν μέσα, το Ελληνικό, έκοβε και εσκότωνε, από Παρασκευή έως Κυριακή, γυναίκες, παιδιά και άνδρες, τριάντα δύο χιλιάδες, μία ώρα ολόγυρα της Τριπολιτσάς*».¹⁴⁸

Όμως η άσχημη αυτή εικόνα για το «εθνικό εαυτό» δεν εξαντλείται στη μαζική σφαγή πολεμιστών και αμάχων, μεταξύ των οποίων ήταν πολλές γυναίκες και παιδιά, αλλά συμπληρώνεται και από τα κίνητρα των επιτιθέμενων Ελλήνων στην πολιορκία και κατάληψη της Τρίπολης τα οποία, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των ίδιων των υπευθύνων της επιχείρησης, δεν ήταν αποκλειστικά πατριωτικά και επαναστατικά. Πριν την έφοδο στην πόλη η μεγάλη συρροή πολεμιστών είχε ως κίνητρο το πλιάτσικο και τη λαφυραγωγία. Οι πληροφορίες για τα αμύθητα πλούτη της πόλης που, σε μεγάλο βαθμό, τροφοδοτούνταν από τη μυθοπλασία, οδήγησαν πολλούς χωρικούς στο πλάι των πολιορκητών, ελπίζοντας σε ένα μερίδιο λαφύρων μετά την άλωσή της. Μάλιστα το ενδιαφέρον ήταν τόσο μεγάλο που οι στρατιωτικοί αρχηγοί της επιχείρησης προσπάθησαν να θέσουν κανόνες στην επικείμενη μοιρασιά των λαφύρων.¹⁴⁹

Η αγριότητα που επέδειξαν οι μαχητές του ελληνικού επαναστατικού στρατού στην Τρίπολη δεν έμεινε στα στενά όρια του ελληνικού χώρου, αλλά γρήγορα διαδόθηκε και στην Ευρώπη. Οι σφαγές της Τρίπολης από τους Έλληνες ενόπλους αμαύρωσαν την εικόνα των αγωνιζόμενων Ελλήνων και οπωσδήποτε προκάλεσαν, έστω και πρόσκαιρα, την αποδοκιμασία των Ευρωπαίων. Μερικοί από αυτούς έφθασαν στο σημείο να υποστηρίζουν ότι οι σφαγές της Τρίπολης αποδείκνυαν ότι οι Έλληνες είχαν απολέσει τα χαρακτηριστικά των Ελλήνων της αρχαιότητας, οι οποίοι είχαν διδάξει στην ανθρωπότητα την ευγένεια και τον πολιτισμό. Μάλιστα το αρνητικό κλίμα που δημιουργήθηκε για τους Έλληνες στην Ευρώπη εξαιτίας των γεγονότων της Τρίπολης ήταν τόσο έντονο που ένα χρόνο αργότερα από την άλωση της πόλης, το 1822, τυπώθηκε στο Λονδίνο φυλλάδιο, σε ελληνικά και αγγλικά, με τον τίτλο «*The Greeks at Tripolitza*», στο οποίο οι συντάκτες του προσπαθούσαν να εξωραϊσουν όσα είχαν διαδραματιστεί τον Σεπτέμβριο του 1821.¹⁵⁰

Οι συγγραφείς του σχολικού βιβλίου Ιστορίας της Γ' Λυκείου που μελετάμε, παρά το γεγονός ότι εμφανίζονται ιδιαίτερα εύγλωττοι στις περιπτώσεις που εξιστορούν το βίαιο χαρακτήρα της πολεμικής συμπεριφοράς του «εθνικού άλλου» κατά το Εικοσιένα, αποδεικνύονται άκρως φειδωλοί

¹⁴⁸ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. Α', ό.π., σ. 180.

¹⁴⁹ Γ. Μαργαρίτης, ό.π., σ. 95.

¹⁵⁰ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. Α', ό.π., σ. 181.

όταν η εξιστόρηση φθάνει στην άλωση της Τρίπολης. Η μόνη αναφορά τους για όσα διαδραματίστηκαν εκεί και αναφέρθηκαν παραπάνω είναι η εξής: *«Λίγους μήνες αργότερα, τον Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου, κυριεύτηκε από τους επαναστάτες η Τριπολιτσά, το διοικητικό και στρατιωτικό κέντρο των Τούρκων στην Πελοπόννησο»* (σ. 24).

Ενώ οι αφηγηματικές τεχνικές της εξιστόρησης περιλαμβάνουν τη γλαφυρή αφήγηση και τη δραματουργία όταν πρόκειται να περιγραφεί η αγριότητα του «εθνικού άλλου», κάτι για παράδειγμα που συνέβη στην περίπτωση της σφαγής της Χίου από τους Τούρκους, οι αφηγηματικές τεχνικές διαφοροποιούνται ριζικά στις αντίστοιχες περιπτώσεις που αφορούν τον «εθνικό εαυτό», όπως συνέβη στην Τρίπολη. Εδώ, τη γλαφυρή εξιστόρηση αντικαθιστά η σύντομη, λιτή και ουδέτερη περιγραφή και τη δραματουργία η αποσιώπηση.

Οι περιπτώσεις των σφαγών της Χίου από τους Τούρκους και των σφαγών της Τρίπολης από τους Έλληνες, στο ευρύτερο πλαίσιο της ίδιας ιστορικής συγκυρίας, δηλαδή κατά τη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης του 1821, θεωρούμε ότι συνιστούν ένα καλό παράδειγμα του γεγονότος ότι πολλές από τις συμπεριφορές που εκδηλώνονται στο πλαίσιο μιας πολεμικής σύρραξης περισσότερο εικονογραφούν την ίδια τη συνθήκη του πολέμου και λιγότερο τους εμπλεκομένους σε αυτόν. Η οριακή αυτή συνθήκη, που χαρακτηρίζεται από τη βιαιότητα και το θάνατο, ως ένα σημαντικό βαθμό προδιαγράφει και τη συμπεριφορά των εμπλεκομένων στο πλαίσιο της, είτε πρόκειται για τον “εθνικό εαυτό”, είτε για τον “εθνικό άλλο”.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι έννοιες του έθνους, του εθνικισμού και οι συνεπαγόμενες από αυτές έννοιες της εθνικής συνείδησης, της εθνικής ταυτότητας, του «εθνικού εαυτού», του «εθνικού άλλου», είναι έννοιες που σχηματοποιούνται σε μία συγκεκριμένη ιστορική στιγμή των δυτικοευρωπαϊκών κοινωνιών, η οποία ουσιαστικά συμπίπτει με την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης και των ιδεών του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Με άλλα λόγια, οι παραπάνω έννοιες αλλά και η σχετική με αυτές κοινωνικό – πολιτική πραγματικότητα που προοδευτικά συγκροτείται στην ευρωπαϊκή ήπειρο και σε ολόκληρο τον κόσμο είναι γέννημα της εποχής της νεωτερικότητας.

Όπως αναφέρθηκε στο θεωρητικό μέρος της εργασίας οι έννοιες αυτές κατά καιρούς αναλύονται και ερμηνεύονται από ένα πλήθος αντικειμενικών ή υποκειμενικών κριτηρίων με πολύ διαφορετικά μεταξύ τους αποτελέσματα. Παρόλα αυτά μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι η θεωρητική επεξεργασία αυτών των εννοιών ακολούθησε μία εξέλιξη στην πορεία του χρόνου, φθάνοντας στις πλέον σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις των τελευταίων δεκαετιών του 20^{ου} αιώνα.

Δύο παράγωγες έννοιες που προκύπτουν από την έννοια του έθνους είναι και οι έννοιες του “εθνικού εαυτού” και του “εθνικού άλλου”, που μας απασχόλησαν ιδιαίτερα στο πλαίσιο αυτής της εργασίας. Πρόκειται για δύο έννοιες που η σημασία και το νόημα τους υποστασιοποιείται ουσιαστικά μόνο στην μεταξύ τους συσχέτιση. Η έννοια του “εθνικού εαυτού” συγκροτείται πάντοτε σε αντιδιαστολή προς την έννοια του “εθνικού άλλου”, ο οποίος με τον τρόπο αυτό τροφοδοτεί, σημασιοδοτεί, αναπαράγει και ενισχύει την εθνική ταυτότητα και συνείδηση της εκάστοτε ενδοομάδας που προσδιορίζεται στη βάση εθνικών αναφορών.

Η Ιστοριογραφία όταν συγκροτείται ως επιστήμη, περί τον 19^ο αιώνα, προσλαμβάνει έναν εθνοκεντρικό χαρακτήρα, που στο πλαίσιο του 20^{ου} αιώνα γνώρισε πολλές αμφισβητήσεις, με αποτέλεσμα τη σχηματοποίηση διαφορετικών ιστοριογραφικών υποδειγμάτων, τα οποία κινήθηκαν εκτός του πλαισίου της εθνοκεντρικής προσέγγισης. Παρόλα αυτά η επίδραση του γερμανικού ιστορικισμού, που αναπτύχθηκε στα τέλη του 19ου αιώνα υπήρξε καθοριστική στη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής και παγκόσμιας ιστοριογραφίας, με αποτέλεσμα η ιστοριογραφική αφήγηση να προσλάβει τον χαρακτήρα της εθνικής αφήγησης και της εθνικής Ιστορίας.

Η ελληνική ιστοριογραφία γεννήθηκε κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και εξελίχθηκε με βάση το ιστορικιστικό υπόδειγμα, συντονιζόμενη με το βασικό διακύβευμα της ελληνικής κοινωνίας αυτής της περιόδου που ήταν η τεκμηρίωση της ελληνικής συνέχειας στη διαχρονία και η απόδειξη της προέλευσης των Νεοελλήνων από τους αρχαίους Έλληνες. Το έργο αυτό ανέλαβαν σημαντικοί ιστορικοί με βασικό εκπρόσωπο τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο, το ιστοριογραφικό υπόδειγμα του οποίου κυριάρχησε και στα επόμενα χρόνια.

Το σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας, ως μία ιδιαίτερη έκφανση της εθνικής ιστοριογραφίας, ουσιαστικά εξαντλείται σε μία προσπάθεια διαμόρφωσης του εθνοκεντρικού τρόπου σκέψης, δεδομένου ότι το σχολείο ως ένας θεσμοθετημένος χώρος εκπαίδευσης και διαπαιδαγώγησης των νέων συνιστά ένα εξαιρετικά προνομιακό κοινωνικό χώρο για την αναπαραγωγή και εδραίωση της εθνικής συνείδησης και ταυτότητας.

Ο ρόλος αυτός του σχολικού εγχειριδίου Ιστορίας τεκμηριώνεται σύμφωνα και με τα πορίσματα της συγκεκριμένης έρευνας. Όπως έδειξε η επεξεργασία και ανάλυση των δεδομένων της έρευνας η εξιστόρηση των γεγονότων που σχετίζονται με την ελληνική επανάσταση του 1821 εικονογραφεί τους εμπλεκόμενους σε αυτήν με τρόπο που τονίζεται η «ανωτερότητα» του «εθνικού εαυτού» σε σχέση με τον «εθνικό άλλο», τα χαρακτηριστικά του οποίου αναπαράγουν και ενισχύουν μία αρνητική στερεοτυπική του εικόνα. Ο τρόπος με το οποίο συμβαίνει αυτό στηρίζεται σε ένα πλήθος θετικών χαρακτηριστικών που αποδίδονται στους Έλληνες του Εικοσιένα και σε ένα σχετικά αντίστοιχο αριθμό αρνητικών επιθετικών προσδιορισμών που αποδίδονται στους Τούρκους. Πολλά από αυτά τα χαρακτηριστικά, είτε αφορούν τους Έλληνες, είτε τους Τούρκους, δεν υποστηρίζονται επαρκώς από τα πραγματολογικά δεδομένα ή έρχονται σε πλήρη αντίθεση με αυτά. Παράλληλα ο συγκεκριμένος τρόπος αφήγησης, που έχει τα χαρακτηριστικά μιας βαρύγδουπης γεγονοτολογίας, διαρκούς παράθεσης ονομάτων και χρονολογιών, χωρίς η εξιστόρηση να πλαισιώνεται από την ανάλυση των συνθηκών στη βάση των οποίων εκδηλώνεται η δράση, αλλά και οι συγκεκριμένες αφηγηματικές τεχνικές που ακολουθούνται και οι οποίες πολλές φορές χαρακτηρίζονται από τη δραματοποίηση, την παράλειψη ή την αποσιώπηση γεγονότων που σχετίζονται με τον «εθνικό εαυτό», συνδράμουν στην εικονογράφηση των εμπολέμων με τον τρόπο που αναφέρθηκε παραπάνω.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβδελά, Ε., ““Ετερότητα και “ταυτότητα”: ιστοριογραφικές προσεγγίσεις”, *Σύγχρονα Θέματα*, τ.χ 54, Αθήνα, Μάρτιος 1995.
- Αβδελά, Ε., “Χρόνος, Ιστορία και εθνική ταυτότητα στο σχολείο”, στο Α. Φραγκουδάκη - Θ. Δραγώνα (επιμ.), “*Τι ειν' η πατρίδα μας;*”. *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.
- Αβδελά, Ε., *Ιστορία και Σχολείο*, Νήσος, Αθήνα 1998.
- Αθανασιάδης, Χ., “Εθνος και Σχολική Ιστορία: η πολεμική στο βιβλίο “Ιστορία Ρωμαϊκή και Μεσαιωνική 146 π.Χ – 1453 μ.Χ” της Β΄ Γυμνασίου (1965)”, *δοκιμές, Επιθεώρηση Κοινωνικών Σπουδών*, τ.χ 15 – 16, Αθήνα Άνοιξη 2010.
- Αθανασιάδης, Χ., *Τα αποσυρθέντα βιβλία. Έθνος και σχολική Ιστορία στην Ελλάδα, 1858 – 2008*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015.
- Αλεξιάκης, Μ., “Καθένας για το Εαυτό του και Όλοι Εναντίων Όλων: Θέσμιση του δημόσιου χώρου, πολιτική κουλτούρα και κοινωνικές συγκρούσεις στην Ελλάδα”, στο Σ. Κονιόρδος (επιμ.), *Ανθολόγιο. Όψεις της Σύγχρονης Ελληνικής και Ευρωπαϊκής Κοινωνίας*, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα 2008.
- Άντερσον, Μπ., *Φαντασιακές Κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μτφρ. Π. Χαντζαρούλα, Νεφέλη, Αθήνα 1997.
- Βέικου, Χ., Σιγανού, Α., Παπασταμούλη, Ε., “Σύντομη επισκόπηση του παιδαγωγικού πλαισίου του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος”, *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, σσ. 62 – 63, διαθέσιμο στο <http://www.pi-schools.gr/download/publications/epitheorisi/teyxos13/055-068.pdf>.
- Βρεττός, Γ., “ Η εικόνα στο αναλυτικό πρόγραμμα και στο εγχειρίδιο της ιστορίας,” Θεσσαλονίκη: 1994, Art of Text
- Γερογιάννης, Κ., *Κοινωνικά και πολιτικά στερεότυπα που προβάλλονται μέσα από τα διδακτικά εγχειρίδια κοινωνικής και πολιτικής αγωγής της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης την περίοδο 1976 έως σήμερα*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2006.
- Δεμερτζής, Ν., “Ο εθνικισμός ως ιδεολογία”, Ανακοίνωση στο Επιστημονικό Συμπόσιο *Έθνος – Κράτος – Εθνικισμός*, 21 – 22/01/1994, Πρακτικά Συμποσίου, εκδ. Ίδρυμα Μωραΐτη, Αθήνα 1995.
- Δημαράς, Θ., Κ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Νεοελληνικά Μελετήματα, Αθήνα ⁶1993.
- Θεοδωρίδης, Γ., «Το εικοσιένα στην Ευρώπη και στους κύκλους των Φαναριωτών: Μία επιστολή του πρίγκιπα Ιωάννη Καρατζά», *δοκιμές. Επιθεώρηση Κοινωνικών Σπουδών*, τ.χ 4, Αθήνα Φθινόπωρο 1996.
- Haldon, J., *Μαρξισμός και Ιστοριογραφία. Πρόσφατες εξελίξεις και σύγχρονες συζητήσεις στη Βρετανία*, μτφρ. Κ. Γαγανάκης, Ε.Μ.Ν.Ε – Μνήμων, Αθήνα 1992.

- Heywood, A., *Πολιτικές Ιδεολογίες*, μτφρ. Χ. Κουτρής, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2007.
- Hobsbaum, E., Terence, R., *Η επινόηση της Παράδοσης*, Θεμέλιο, Αθήνα 2004.
- Hobsbaum, E., *Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, μτφρ. Χ. Νάντρις, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. ΙΒ΄, έκδ. πρωτοτύπου, Εκδοτική Αθηνών, επανέκδ. Παραπολιτικά Εκδόσεις Α.Ε, τομ. Α΄ και Β΄, Αθήνα 2015.
- Καραμανωλάκης, Β., - Παπαθανασίου, Ι., (επιμ.), *Μεταπολίτευση, σαράντα χρόνια μετά. Από την πτώση της δικτατορίας στην κρίση της δημοκρατίας*, Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, Αθήνα 2014.
- Κατσιαμπούρα, Γ., «Νεοελληνικός Διαφωτισμός», στο Ι. Γιαννόπουλος κ.ά., *Εισαγωγή στον Ελληνικό Πολιτισμό*, τομ. Β΄, *Σημαντικοί Σταθμοί του Ελληνικού Πολιτισμού*, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα 2000.
- Κάτσικας, Χ., “Στόχοι και προβληματισμοί των νέων σχολικών βιβλίων Ιστορίας (η περίπτωση της Ιστορίας του Γυμνασίου)”, *Ουτοπία*, τ.χ 74, Αθήνα 2007.
- Κιτρομηλίδης, Π., *Νεοελληνικός διαφωτισμός: Πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μτφρ. Σ. Νικολούδη, Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 1996.
- Κολιόπουλος, Ι., Σβολόπουλος, Κ., Χατζηβασιλείου, Ε., Νημάς, Θ., Σχολινάκη – Χελιώτη, Χ., *Ιστορία του Νεότερου και Σύγχρονου Κόσμου (από το 1815 έως σήμερα)*, Γ΄ Τάξη Γενικού Λυκείου και Δ΄ Τάξη Εσπερινού Λυκείου ΓΕΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, Βιβλίο μαθητή, Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος», Αθήνα Έκδοση 2016.
- Κουλούρη, Χ., “Το παρελθόν της σχολικής Ιστορίας”, εφ. *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 30/06/2002, <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=143754>.
- Λαγός, Κ., «Οι “αυτοδίδακτοι στρατηγοί”. Στρατιωτικές ιδιοφυίες του αγώνα: Κολοκοτρώνης και Καραϊσκάκης», *Ελλήνων Ιστορικά*, τ.χ 20, *Μάχες και Στρατηγοί της Επανάστασης*, εκδ. Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα 2014.
- Λέκκας, Π., *Η εθνικιστική ιδεολογία: Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Κατάρτι, Αθήνα ²1996.
- Λέκκας, Π., “Εθνικιστική ιδεολογία: παράδοση και εκσυγχρονισμός”, *Σύγχρονα Θέματα*, τ.χ 50 - 51, Αθήνα 1994.
- Λέκκας, Π., “Ο υπερταξικός χαρακτήρας του εθνικιστικού λόγου”, *Μνήμων*, τομ. 16, Αθήνα 1994.
- Λιάκος, Α., *Πως στοχάστηκαν το έθνος αυτοί που ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο;*, Πόλις, Αθήνα ³2005.
- Λιάκος, Α., “Δοκίμιο για μια ποιητική της ιστορίας”, *Τα Ιστορικά*, τ.χ 31, Αθήνα 1999, σσ. 259 – 290.

Λιάκος, Α., “Μεταμοντερνισμός και Ιστορία”, εφ. “ΤΟ ΒΗΜΑ”, 01/03/1998.

Λιάκος, Α., “Προς επισκευήν Ολομέλειας και Ενότητας. Η δόμηση του εθνικού χρόνου”, διαθέσιμο στο <http://helios-eie.ekt.gr/EIE/bitstream/10442/7689/2/N03.009.19.pdf>, επίσκεψη 14/09/2017.

Λιάκος, Α., “Οι πόλεμοι της Ιστορίας. Σημειώσεις επί του πεδίου”, διαθέσιμο στο <https://antonisliakos.files.wordpress.com/2011/04/cebfc9b9-cf80cf8cceb5ceb5cebfc9b9-cf84ceb7cf82-ceb9cf83cf84cebfcf81ceafceb1cf821.pdf>.

Μαργαρίτης, Γ., «Από το Μεσολόγγι στο Ναβαρίνο (1825 – 1827)», στο Γ. Μαργαρίτης κ.ά., *Νεώτερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία*, στο Γ. Μαργαρίτης κ.ά., *Νεώτερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία*, том. Γ΄, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα 1999.

Μαργαρίτης, Γ., «Ο οθωμανικός χώρος και η συγκρότηση του νέου ελληνισμού», στο Γ. Μαργαρίτης κ.ά., *Νεώτερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία*, στο Γ. Μαργαρίτης κ.ά., *Νεώτερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία*, том. Γ΄, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα 1999.

Γ. Μαργαρίτης, «Φιλέλληνες και διπλωματία. Η μετατροπή της ελληνικής επανάστασης σε υπόθεση της Ευρώπης», στο Γ. Μαργαρίτης κ.ά., *Νεώτερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία*, том. Γ΄, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα 1999.

Μακρής, Σ., *Οι διαδικασίες συγκρότησης του μεταπολιτευτικού πολιτικού συστήματος*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1996.

Μαρκέτος, Σπ., *Εισαγωγή στη μελέτη των πολιτικών ιδεολογιών. Εγχειρίδιο Μελέτης*, том. Α΄, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα 2002.

Μουστάκα, Π., *Η κατασκευή της εθνικής ταυτότητας στα νέα σχολικά βιβλία της Ιστορίας του Γυμνασίου*, μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2009.

Μπάκαβου, Δ., *Θεωρίες και προβληματισμοί για τα φαινόμενα του έθνους και του εθνικισμού*, διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, διαθέσιμο στο <http://ikee.lib.auth.gr/record/134403/files/GRI-2014-12428.pdf>.

Μπελόκα, Σ., *Η πόλη της Τριπολιτσάς κατά τη δεύτερη οθωμανική περίοδο (1715 – 1821)*, διπλωματική εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2012.

Μπουρνιά, Μ., *Βιβλίο Ιστορίας ΣΤ΄ Δημοτικού “Στα νεότερα και σύγχρονα χρόνια”. Η περίπτωση ενός “συνωστισμού” και οι ιδεολογικοπολιτικές διαστάσεις του*, διπλωματική εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2016.

Μπρέγιαννη, Κ., *Ιστορία και Ιστοριογραφία: Νεώτερες προσεγγίσεις*, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα 2008.

Παγκουρέλια, Ε., – Παπαδοπούλου, Μ., «Κριτική Ανάλυση Λόγου – Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου: μία πρόταση συνδυαστικής αξιοποίησης για την ανίχνευση της ιδεολογίας των

σχολικών εγχειριδίων», *Επιστήμες της Αγωγής* (4), Αθήνα 2009.

Παπαοικονόμου, Α., “Ο εθνικός εαυτός ως θεωρητική και κοινωνική κατασκευή: σύγκριση των σχολικών εγχειριδίων ιστορίας στις τελευταίες τάξεις του Λυκείου στην Ελλάδα και στην Τουρκία”, *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τομ. ΙΣΤ, τ.χ 64, Αθήνα Χειμώνας 2014.

Παλάσκας, Σ., *Η συγκρότηση του ελληνικού έθνους και η εκπαίδευση: Έρευνα στα σχολικά βιβλία γεωγραφίας του ελληνικού κράτους (1834 – 1922)*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2012.

Πλουμίδης, Σ., «Η έννοια του θανάτου στην ελληνική επανάσταση (1821 – 1832). Ιδεολογικές προσλήψεις και πολιτική πρακτική», *Μνήμων*, τ.χ 32, Αθήνα 2011 – 2012.

Ρεπούση, Μ., Ανδρεάδου, Χ., Πουταχίδης, Α., Τσίβας, Α., *Ιστορία Στ' Δημοτικού. Στα νεότερα και σύγχρονα χρόνια*, βιβλίο μαθητή, ΟΕΔΒ, Αθήνα 2006.

Ροτζώκος, Ν., “Η νεοελληνική εθνική ιδεολογία και η εθνική ιστοριογραφία”, στο Γ. Μαργαρίτης κ.ά, *Νεώτερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία*, τομ. Γ', Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα 1999.

Ροτζώκος, Ν., *Πολιτικές και κοινωνικοπολιτισμικές συγκρούσεις στο εικοσιένα: οι προύχοντες της Πελοποννήσου*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1996.

Σβορώνος, Ν., *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, εισ. - επιμ. Ξ. Γιαταγάνας, Θεμέλιο, Αθήνα 1982.

Σβορώνος, Ν., *Το ελληνικό έθνος: Γένεση και διαμόρφωση του νέου ελληνισμού*, Πόλις, Αθήνα 2004.

Σβορώνος, Ν., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999.

Σκοπετέα, Ε., *Το “πρότυπο Βασίλειο” και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830 – 1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988.

Σταματόπουλος, Δ., *Το Βυζάντιο μετά το έθνος: Το πρόβλημα της συνέχειας στις βαλκανικές ιστοριογραφίες*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009.

Στυλιανού, Μ., *Ο ρόλος των εκπαιδευτικών στη διαμεσολάβηση της κυρίαρχης εθνικής ιστορικής αφήγησης στη μετεμφυλιακή Ελλάδα (1949 – 1974). Η περίπτωση της Καβάλας*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2015.

Υφαντόπουλος, Α., *Η κομμουνιστική ανανέωση και το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα (1972 – 1973). Η διαχείριση της μνήμης*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2010.

Φραγκουδάκη, Α., *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, Παπαζήσης, Αθήνα 1985.

Χριστίδης, Π., “Η συμβολή των εγχειριδίων ιστορίας της Στ' τάξης του δημοτικού σχολείου, της περιόδου 1974 – 2013 στη διαμόρφωση εθνικής συνείδησης”, Πρακτικά 7ου επιστημονικού συνεδρίου ιστορίας εκπαίδευσης με διεθνη συμμετοχή, Πάτρα 28 – 29 Ιουνίου 2014, διαθέσιμο στο <http://eriande-elemedu.e-millescreations.com/art/uploads/sxolikiistoria.pdf>.

"Το στοίχημα είναι η ιστορική και όχι η εθνική συνείδηση", Συνέντευξη του Α. Λιάκου στη Μ. Χαρτουλάρη, *Εφημερίδα των Συντακτών*, 06/11/2015, διαθέσιμο στο <http://www.efsyn.gr/arthro/stoihima-einai-i-istoriki-kai-ohi-i-ethniki-syneidisi>.

https://www.wikipedia.gr/wiki/%CE%9B%CE%B1%CF%83%CE%BA%CE%B1%CF%81%CE%AF%CE%BD%CE%B1_%CE%9C%CF%80%CE%BF%CF%85%CE%BC%CF%80%CE%BF%CF%85%CE%BB%CE%AF%CE%BD%CE%B1.

<https://www.ypsilantio.gr/content/istorika-stoixeia/syloges/pinakes/17-o-aleksandros-ypshlanths-dierxetai-ton-proytho>.

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΟΙ ΤΟΠΟΙ

www.gei.de